

קול לובלין

ופולאבי

"לובלינער שטימע"

שנתון ארגוני הלובלינאים בישראל ובחו"ל • יערלעכע אויסגאבע פון די לובלינער אין ישראל און אין די תפוצות

מס' 55 • חשוון תש"פ • www.kollublin.wordpress.com • נובמבר 2019

עצרת ואזכרה ב"יד ושם" במלאת 77 שנה לגירוש יהודי לובלין למחנה המוות בלז'ץ

77 years from the liquidation of Lublin Jewry – Memorial at "Yad Vashem"

(צילום: יד ושם)

גלעד זיו ובנותיו שני ואוראן, בנו ונכדותיו של פנחס זיונץ, מדליקים את נר הזיכרון, 17.3.2019

שולמן ז'ק

שאלות, בקשות, הערות, הארות,
מכתבים ניתן להפנות אל:

יו"ר העמותה: צביקה שולמן
טלפון: 050-7306403
shulman.tzvika@gmail.com

רכזת העמותה: איטה פישברג
טלפון: 052-2214312
lublinassociation@gmail.com

עורכת "קול לובלין": נטע אבידר
טלפון: 055-6664561
nachum_a@bezeqint.net

"קול לובלין"

שנתון

עמותת יוצאי לובלין וסביבותיה לדורותיהם
Lublin and vicinity Jewish Heritage Association

המערכת:

נטע זייטומירסקי-אבידר, יהודית מאיר
עריכה לשונית: שמוליק אבידר
המייסד והעורך הראשון: דוד שטוקפיש

דנה קורלנד - עיצוב ומיתוג גרפי

050-7377579

 danakur22@gmail.com

התוכן - אינהלט

צביקה שולמן / דבר יושב-ראש העמותה 3
מכתב מעמוס עוז 6

הכינוס השנתי 8
האזכרה השנתית בנחלת יצחק 10
עצרת ואזכרה ב"יד ושם", 17.3.2019 12

חילופי נוער: לובלין - ראשל"צ

מירב קופיטו / שבילי זיכרון 18
בן לויט / נוער בין שתי ערים 19
יובל אבידר / ראשון לציון מארש - מצעד החיים של ראשון-לציון ולובלין 20
עידית יסעור / שרשים משותפים 22

שירת הדלות

יוסל בירשטיין 27
יוסל בירשטיין / טלאי חדש 28
יוסל בירשטיין / א נייע לאטע (יידיש) 29
גלגוליו של שיר: מקור מול תרגומיו 30
קדיה מולודובסקי / א מעשה מיט א מאנטל (יידיש) 31
גלגוליו של מעיל / תרגום של נתן אלתרמן 32
יקטן / תרגום של פנינה הלפרין 33

קהילת זיכרון רב-דורית

אורנה ראובן / עדותנו על עדותו 35
איטה ועדי פישברג / ההתמודדות של הניצולים וצאצאיהם עם טראומת השואה 44

פגישה עם העבר

צביקה שולמן / "קוראים לי לולה" 47
יהודית מאיר / "איש שליבו במקום הנכון" (על ולדמר שטיינגטר) 50
דברת טומפסון / חזרה ללובלין, אוגוסט 2019 54

סיורים וטיולי מורשת

סיור במרכז רבין 56
ביקור בבית הפלמ"ח 57

המטבח של יהודי פולין: הסעודה השנתית

מלכה בורשטיין / מתכון: חביתיות 60

דו"ח כספי

תרומות - באשטירונגען - DONATIONS 62
63

לזכר נפטרים - צום אנדענק

יעקב גורפינקל 64
עמנואל גרדל 66
רחל (זיסרמן) מלמד 70

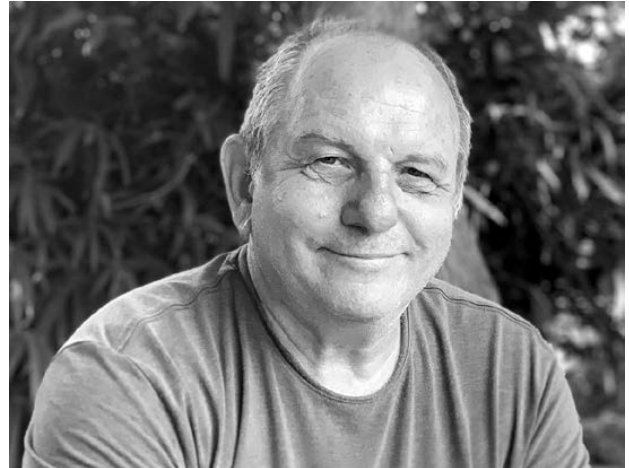
ENGLISH

Tzvika Shulman / From the Chairman's Desk 2 (111)
Amos Oz / A letter to Tzvika Shulman 5 (108)
Dr. Krzysztof Żuk, Mayor of Lublin 6 (107)
Raz Kinstlich, Mayor of Rishon Lezion 7 (106)
Bartosz Gajdzik / Searching for common history 8 (105)
Brigitte Waks / Waldemar Steingotter 13 (100)
Dan Oren / "Two Horses in Lublin" 31 (82)
Ewa and Janusz Waszkiewicz in Israel 39 (74)

IN MEMORY

Pinchas Zajanc 42 (71)

דבר יושב-ראש העמותה

שלום ליוצאי לובלין וסביבותיה ולכל הקוראים שלנו,

השנה החולפת הייתה גדושה בפעילויות מוצלחות:

- האזכרה המסורתית ביום השואה, שכמדי שנה נערכה ליד אנדרטת לובלין בבית הקברות בנחלת יצחק, הייתה מכובדת מאוד. אף שהחום הכבד הקשה על כולם, לאזכרה הגיעו עשרות רבות של אנשים (כל הכסאות היו "תפוסים"). קהל הצעירים שהגיע לאזכרה הפיח תקווה בלבבנו הכואב.
- השנה היינו שותפים לראשונה בפרויקט נוער שיזמו עיריית ראשון לציון ועיריית לובלין. מטרת הפרויקט הייתה חיפוש שורשים המשותפים לנו, יוצאי לובלין, ולתושבי לובלין דהיום. כחלק מהפרויקט הגיעו בני נוער מראשון לציון ומלובלין לבתייהם של יוצאי לובלין וסביבותיה כדי לחקור ולחוות חוויה תרבותית. עבודה רבה ותקציבים גדולים הושקעו בפרויקט, וההצלחה הייתה גדולה. אנו מקווים שפרויקט זה יהיה למסורת.
- הארוחה השנתית המסורתית של יוצאי לובלין ופולאבי התקיימה לראשונה בעיר ראשון לציון. ב-5 במאי 2019 כולם הביאו את מיטב המאכלים, ועיריית ראשון לציון (עיר תאומה ללובלין) סייעה באירוח. במהלך הארוחה התקיים טקס הסיום של שלב א' בפרויקט חילופי משלחות הנוער. האווירה היתה מחשמלת והארוחה לתפארת.
- לאחר הארוחה השנתית קיימנו אסיפה כללית של החברים בעמותה.
- בסוף יולי 2019 ליווינו את שלב ב' בפרויקט חילופי הנוער - מסע גומלין ללובלין של בני נוער מראשון לציון. התרגשנו יחד איתם מהלימוד, מהחוויות ומהחברויות שנוצרו במפגש.
- בחודש אוגוסט קבוצה של 16 יוצאי לובלין וסביבותיה יצאה לוורשה וללובלין וסביבותיה. את הנסיעה ארגנה העמותה יחד עם חברת "ROOTKA". החברים סיפרו שחוויותיהם בנסיעה עלו על כל הציפיות שלהם.
- למרות חששות כבדים החלטנו לקיים לראשונה את הכינוס השנתי בעיר ראשון לציון. חברים רבים הגיעו והתרגשו, עמוס עוז כיבד אותנו בכתבת מכתב חשוב, וויטק דומברובסקי ממרכז "שער גרודצקה - תאטרון NN" שבלובלין כיבד אותנו בהופעתו.
- גיליון מספר 54 של קול לובלין הודפס ב-500 עותקים, וכולם חולקו ונשלחו לפי רשימות התפוצה. הגיליון היה מרשים, מעניין וחשוב. תודה לכל מי שכתב, ערך, הדפיס, שלח וקרא.
- בחודש פברואר ביקרנו במוזיאון הפלמ"ח בתל-אביב. הביקור היה מעניין ומשמעותי, ואנו למדנו ונהנינו.
- ערכנו אזכרה מיוחדת ב"יד ושם" בירושלים לציון 77 שנים להשמדת יהודי לובלין וסביבותיה במחנה בלז'ץ הנורא. למרות המרחק הגדול מהמרכז ההיענות הייתה מרשימה, וכמאה חברים הגיעו מרחבי הארץ.

- ערכנו דוח כספי לעמותה לשנת 2018.
 - נפגשנו עם החברים שלנו ממרכז "שער גרודצקה - תאטרון NN" שבלובלין. גם בעיריית לובלין "יודעים עלינו" ומשתפים אותנו בכל נושא משותף. בעקבות הצלחת הכינוס ב-2017 עיריית לובלין ומרכז "שער גרודצקה - תאטרון NN" מתכננים לקיים כינוס נוסף בלובלין בקיץ 2022.
 - ניסינו, וברוב המקרים גם הצלחנו, לשוחח פעם אחת לפחות עם החברים אשר רשומים ברשימת התפוצה של יוצאי לובלין וסביבותיה.
 - ידיד הארגון **מר אלכס בן צבי** התחיל בתפקידו כשגריר ישראל בפולין בתחילת ספטמבר השנה, וחברנו, אחד משלנו, מיוצאי לובלין **מר מרדכי רוטגולד** מונה לשגריר ישראל באוסטריה ומתחיל את תפקידו בימים אלו. בהצלחה לשניהם!
 - הכינוס השנתי הקרוב ייערך ב-14 בנובמבר 2019 בראשון לציון.
- העמותה - לאן?**
- עתידה של העמותה הצעירה, הממשיכה של ארגון יוצאי לובלין ופולאבי, אינו ברור כלל:
 - מעטים מדי מהדור השני, השלישי והרביעי הצטרפו השנה לעמותה.
 - מעט מדי חברים פעילים ומתנדבים בעמותה.
 - לא הצלחנו להעמיק את הקשר עם יוצאי לובלין בעולם.
- העמותה לא הצליחה עדיין "ליישר קו" עם רשם העמותות (בגלל כשלים טכניים).
 - לא היה די בתרומות שאספנו בשנה החולפת כדי להתחיל את הפעילות של השנה הזו, ולכן אנו נמצאים שוב **במצב כספי גבולי**. מצב כספי זה מחייב צמצום של הפעילות ומסכן אפילו את הוצאתו לאור של עיתון זה.
 - התקשורת הפנימית בין החברים חייבת להשתפר. יש להקים אתר פייסבוק פעיל, ואולי גם אתר אינטרנט. יש צורך במתנדבים רבים לקיום קשר עם החברים.

לסיכום:

שמונים שנה חלפו מאז תחילת מלחמת העולם השנייה. אנחנו חייבים לשים סוף לשנאה ולהתחיל דרך חדשה ביחסינו עם אחרים. השינוי יתחיל אצלנו, כי על הפוליטיקאים אי-אפשר לסמוך.

חברי הוועד ואני מנהלים את העמותה במסירות ובאהבה רבה. השנה הקרובה תהיה שנת מבחן לעמותה, ואני מקווה שהעמיד יהיה בהיר יותר. אני מבקש מכולכם להתנדב לפעילויות בהתאם ליכולתכם. **הגיעו למפגשים ותרמו בנדיבות מכספכם** כדי שנוכל להמשיך לפעול במרץ ולבנות עולם טוב יותר.

בכבוד רב,

צביקה שולמן

יושב-ראש עמותת יוצאי לובלין וסביבותיה

עמותת יוצאי לובלין וסביבותיה לדורותיהם

הכינוס השנתי

**יתקיים ביום חמישי, 14 בנובמבר 2019, ט"ז בחשוון תש"פ
במוזיאון ראשון לציון, רח' אחד העם 2 פינת כיכר המייסדים**

18:00 - 19:00 - התכנסות וכיבוד קל

19:00 - 20:30 - הכינוס השנתי

ניתן לחנות בחניון בניין העירייה שברחוב הכרמל 20

מכתב מצביקה שולמן לאמנוס עוז

21.10.2018

עמוס עוז היקר שלום!

ראשית אני רוצה לברך אותך על זה שאתה קיים.
להיות בעל פה ואוזן שפויים במדינה שלנו זו סגולה של מעטים ואתה אחד מהם.
מקוה שיגיע יום ורבים בינינו ובעולם כולו יאמצו את דרכי חשיבתך.

אני מבקש לשאול אותך שאלה.

השאלה למעשה מתאימה לכל אזרחי המדינה היהודיים וגם ליהודים ברחבי העולם:
מה חשיבותה של תקופת החיים בתרבות האחרת, בעיר האחרת, במדינה האחרת לפני שכל אחד מאבותינו (יהודי) עשה את המעבר לפלסטינה/ארץ ישראל, ולמציאות שלנו היום?

רקע לשאלה

אבי נולד בלובלין למשפחה שגרה מאות שנים בלובלין. אבי איבד כמעט את כל משפחתו ועלה לישראל בשנת 1949. אני נולדתי עשר שנים מאוחר יותר והרגשתי כישראלי שמדחיק את עברו עד גיל 50. בגיל 50 התחלתי להתעניין בשורשי המשפחתיים, בתרבות שהיתה, ברקע ההיסטורי ובתפיסות העולם הרבות שהיו מנת חלקם של אבותינו. משפחתי בלובלין התפללה "לשנה הבאה בירושלים", אבל אני לא יודע אם היו להם כוונות למימוש בתקופות הטובות וגם בתקופות הרעות שעברו עליהם. אחדים עברו לאמריקה ולשאר תפוצות תבל וממשיכים לומר "לשנה הבאה בירושלים" אבל ללא המעשה. אנחנו פה בישראל נשארנו עם ירושלים אבל ללא הציפייה, ללא התקווה וחלקנו התחלנו לחכות למשיח.

עכשיו, עשר שנים אחרי שהתחלתי בתהליך הלמידה, אני מרגיש חצוי בין הישראליות שבי לבין מאות השנים שמשפחתי חיה בלובלין (מחוז). התחלתי לחשוב על החיים היפים והחיים האכזריים שעברו עליהם. חיי קהילה נוקשים, מסורת מכניעה, פוגרומים, אנטישמיות וסתם שנאה. נמאס לי לשנוא, נמאס לי לכעוס, אני רוצה לחשוב אחרת, לפתוח בדיאלוג עם אנשים שבאו משם וגרים שם בלובלין. דיאלוג שילמד מטעויות העבר ויוביל למציאות אחרת.

למעשה אין לנו תקוה, לא למדנו דבר מהעבר ואין לנו למה לשאוף, הרי ירושלים כבר בידינו. מכיוון שהעתיד לא ידוע, האם זה יהיה נכון ללמוד מהעבר, ללמוד ולהתחבר ללובלין?
אם הבנת אותי ואתה מוכן, בבקשה התייחסותך.

בכבוד רב,

צביקה שולמן, מושב בניה

מכתב תשובה מעמוס עוז לצביקה שולמן

תל אביב, 6.11.2018

לצביקה שולמן - ברכה ושלוש,

תודה על מכתבך הטוב ועל המילים החמות שכתבת לי.

גם אני, כמוך, סבור כי שום אדם אינו מתחיל בתאריך הרשום בתעודת הלידה שלו: כל אחד מאתנו נושא על גבו - או אולי בבטנו - את הוריו ואת הוריו הוריו, דורות רבים שחיהם נוגעים בחיינו. ומה שחשוב יותר: חיהם מעשירים את חיינו. ובזה אני מתכוון גם ללובלין שלך, גם לאוקראינה ולליטא אשר מהן הגיעה לכאן משפחתי, מקומות שניסיתי לצייר אותם (על פי סיפורי בני משפחתי) בספרי "סיפור על אהבה וחושך".

דרכי אל המקומות שאני מרגיש קשור אליהם עוד מלפני הוולד, עוברת בעיקר דרך ספרים: מנדלי מו"ס וביאליק, ברדיצ'בסקי וברנר ועגנון, כל המקהלה הגדולה הזאת אשר מגישה לי כאן בתל אביב מקומות שכבר אינם וחיים שנעקרו או נרצחו. ויש גם שיחות עם פולנים ורוסים ואחרים, שיחות דרך ספרים ושיחות פנים אל פנים.

בספרי "אותו הים" תוכל למצוא קטע בשם "ריקו חושב על איש השלג המסתורי". הקטע הקצר הזה מתכתב, בעצם, עם מכתבך הטוב, אבל אולי ככל ספרי (כמעט) יש שיח ושיג עם דורות קודמים ועם מקומות שנותקו.

ועוד דבר אחד: "ללמוד מן העבר" - בהחלט. אבל בלי להשתעבד לו. העבר שלנו שייך לנו, ולא אנו שייכים לו.

תודה וברכה -

עמוס עוז.

6.11.2018 1:15 PM

[illegible]

את תשובתו לצביקה כתב עמוס עוז בשכבו על ערש דווי.

ב- 29.11.2018, ערב הכינוס השנתי של העמותה, קיבל צביקה את המכתב

וקרא אותו בפני באי הטקס.

ב- 28.12.2018 נפטר עמוס עוז. יהי זכרו ברוך.

הכינוס השנתי - נובמבר 2018

ANNUAL GATHERING OF LUBLIN AND VICINITY ASSOCIATION 2018

Photographs by Tsvika Rubin

צילומים: צביקה רובין

האזכרה השנתית בנחלת יצחק – יום השואה 2019

Memory Lanes - We Remember
נוער מלובלין ומראשון לציון באזכרה השנתית בנחלת יצחק

Holocaust Memorial Day 2019 at Nahalat Yitzhak

עצרת ואזכרה ב"יד ושם"

האקציה הגדולה: גירוש יהודי לובלין למחנה המוות בלז'ץ מ-16 במרץ 1942 עד 14 באפריל 1942

ב-17 במרץ '42, מוקדם בבוקר, גורשה הקבוצה הראשונה של יהודי לובלין למחנה המוות בלז'ץ. אלה שנשארו בגטו לא ידעו על גורל המגורשים או על יעדם של הטרנספורטים. רק כמה ימים אחרי תחילת הגירוש, חזר ללובלין נער צעיר (ששמו אינו ידוע), שברח מבלז'ץ, וניסה להסביר מה קרה לאלפי יהודי לובלין. איש לא רצה להאמין לו.

הגירוש למחנה המוות בלז'ץ נמשכו עד 14 באפריל '42. תוך פחות מחודש נשלחו לבלז'ץ כ-26 אלף מיהודי לובלין, ועוד כ-2,500 יהודים נהרגו במקום בתוך בתייהם או ברחובות העיר. כ-200 ילדים מבית היתומים היהודי הוצאו להורג יחד עם המטפלות שלהם בפרבר של לובלין. מאות חולים מבתי החולים ביחד עם כמה מהרופאים והאחיות נורו ביער ניימצה, 15 ק"מ מלובלין.

(ההיסטוריון רוברט קובאלק / מתוך מאמרו "הגטו בלובלין")

בשעה עשר בלילה שבין ה-16 ל-17 במרץ, הוקף גטו לובלין באנשי SS ובאוקראינים מטרווניקי, והגירוש החל.

הנאצים האירו את הרחוב הראשי בגטו, והאנשים ההמומים הוצאו מבתייהם. רבים מהם, בייחוד הזקנים והחולים, נהרגו כבר בבתייהם או ברחובות הסמוכים. לא היתה שום סלקציה באותו יום. שעותיים לאחר תחילת האקציה, זומן היודנראט לשיבה ע"י האחראי לענייני יהודים, מפקד הגסטפו בלובלין, הרמן וורטהוף. הוא הכריז שבכל יום יגורשו 1,500 אנשים מלובלין "למזרח, כדי לעבוד". כל מגורש יוכל לקחת אתו 15 ק"ג של מטען, דברי ערך וכסף. במקביל, נלקחה קבוצת האנשים הראשונה לבית-הכנסת הגדול (מהרש"ל), אשר הפך לנקודת איסוף למגורשים. באותו לילה נאלצה קבוצת אנשים זו ללכת לאומשלאגפלאץ של הגטו, בקרבת בית המטבחיים העירוני.

אחרי 77 שנים, בתאריך י' אדר ב' תשע"ט, 17.3.2019 התכנסנו אנו, יוצאי לובלין וסביבותיה לדורותיהם בבית הכנסת של "יד ושם" בירושלים לעצרת ואזכרה

הדלקת נרות

אלי שמואלי אמר תפילת יזכור ואל מלא רחמים לזכר הנספים.
יוסי דקר, נשיא עמותת יוצאי לובלין וסביבותיה לדורותיהם אמר קדיש.

בטקס נשאו דברים:

צביקה שולמן, יו"ר עמותת יוצאי לובלין וסביבותיה לדורותיהם.
גב' נעמה גליל, פרוייקטורית באגף הנצחה וקשרי קהילה ביד ושם.
יהודית מאיר, נציגת בני דורות ההמשך.

הזמרת בטי קליין לוותה את הטקס במחרוזת שירים מבית אבא.
את הטקס הנחתה אורלי ניר.

The Jewish quarter in ruins

www.kurierlubelski.pl

הרובע היהודי הפך לעיי חורבות

Memorial at the synagogue of "Yad Vashem"

(צילום: יד ושם)

עצרת ואזכרה בבית הכנסת של "יד ושם" בירושלים

מדליקי נרות הזיכרון ב"יד ושם"

אידה גליקשטיין (רפפורט)

אלכס גורי

דור שני למשפחות גליקשטיין, רפפורט וגולדרינג מלובלין.
הנכד של אידה גליקשטיין - היסטוריונית, מתעדת שואת יהודי לובלין.
אלה היו דבריה של אידה: "אני מעלה על הכתב רשימה של שמות הנרצחים. אולי זאת מצבתם היחידה, כי לא נותר איש ממשפחותיהם אשר יתאבל על מותם בטרם עת".

יוכבד פלומנקר (פרייד)

שרית ברוך וחנן פלמור עם בתו טל

ילדיה ונכדתה של יוכבד פלומנקר לבית פרייד.
יוכבד הייתה האם הגדולה של דורות ההמשך. בלעדיה היה הארגון מצטמק ונעלם. בזכותה הצטרפו לארגון רבים מאוד מבני הדור השני והמשיכו את קיומו.

דוד שטוקפיש

ירוחם שפט

מוטל רוזנבוש

גלית (שפט) גינדי

דור שלישי למשפחות שטוקפיש ורוזנבוש מלובלין.

דוד שטוקפיש - יו"ר הארגון במשך עשרים שנה, המייסד והעורך של ביטאוננו "קול לובלין" במשך ארבעים שנה.

מוטל רוזנבוש - מהדמויות הבולטות של ארגון יוצאי לובלין בארצות-הברית.

ירוחם שפט - מעמודי התווך של הדור השני בארץ.

פנחס זיונץ

גלעד זיו ובנותיו שני ואוראן

בנו ונכדותיו של פנחס זיונץ מפּרנב.

יומיים לפני חיסול הבונקר שפנחס הסתתר בו, אמרה לו אמו: "בני הגדול והחכם, הבטח לי שאם תישאר בחיים, תספר מה שהגרמנים והפולנים עשו לנו". כעבור יומיים היא נרצחה לנגד עיניו. פנחס היה לנר זיכרון חי והיווה דמות מופת.

משפחת גורפינקל עם יעקב הבן הבכור

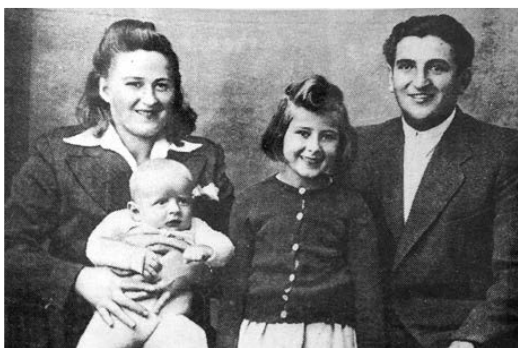
אריאל גורפינקל

בנו של יעקב גורפינקל, שהלך השנה לעולמו.

יעקב היה חבר מרכזי בעמותת יוצאי לובלין וסביבותיה. הוא תרגם טקסטים מפולנית ומרוסית וצילם באירועים שלנו. במשך שבועות התנדב להסיע בכל רחבי הארץ את ידידנו תומש צייקובסקי מתיאטר NN, שבא להקליט עדויות עבור הפרויקט "היסטוריה מדוברת".

שלושת האחים למשפחת רכלס בפולאבי:
אברהם, ליאון ופנחס

משפחת רכלס בישראל:
הילדה חנה עם הוריה
ואחיה התינוק חנוך

איציק סער בשם חנה פרנקל ממשפחת רכלס מפולאבי

בעיר פולאבי, במחוז לובלין, התנהלו למופת חיים יהודיים חברתיים, חיי רוח עשירים. על כל אלה עלה הכורתי. חנה נושאת את לפיד הזיכרון של פולאבי ומעבירה אותו מדור הסבים והאבות אל דור הבנים והנכדים. אחיה היחיד והצעיר חנוך נקרא על שם סבו. הוא נהרג במלחמת יום הכיפורים במעבר הגידי שבסיני, כשהוא וחייליו חוסמים בגופם את פריצת האויב.

מירב קופיטו מנהלת תחום הדרכה וקשרי חוץ אגף נוער וצעירים - עיריית ראשון לציון

שבילי זיכרון

ביולי האחרון נערך ביקור גומלין של הקבוצה מראשון לציון בלובלין. למעשה, ביקור הגומלין היווה את החלק המסכם של הפרויקט. בני הנוער הישראליים (דור רביעי לשואה) למדו מקרוב את סיפורה של הקהילה היהודית בלובלין באמצעות הכרת עולמה התרבותי. סופו של עולם זה היה בטרגדיה הנוראה של מלחמת העולם השנייה, מלחמה אשר במהלכה נספו רבים מאנשי הקהילה. במהלך השבוע של שהייתה בלובלין ביקרה המשלחת באתרי הנצחה, הלכה בשבילי הזיכרון ולמדה על אודות הפעילות הרבה של תושבי לובלין הנוצרים להנצחתה של הקהילה היהודית שחייתה בעיר.

חברי שתי הקבוצות תיעדו את החוויה שלהם (בעיקר את המפגש עם חברי עמותת יוצאי לובלין) במגוון דרכים יצירתיות: כתיבה, שירים, תמונות, אומנות הדפוס וכן הלאה. את עבודותיהם הציגו בפני חברי מועצת העיר לובלין, אורחים ושותפים לתוכנית.

תודתנו נתונה לכל הגורמים השותפים בתוכנית, ובעיקר לחברי עמותת יוצאי לובלין. אלה פתחו את ליבם ובתיהם, אירחו בחום את בני הנוער והעניקו להם חוויות לימוד משמעותיות.

"שבילי זיכרון" הוא השם שניתן לתוכנית לחילופי נוער, תוכנית אשר במסגרתה נוער מראשון לציון נפגש השנה עם נוער מהעיר התאומה לובלין שבפולין. התוכנית היא פרי של שיתוף פעולה בין כמה גורמים: המשרד לקשרי חוץ, אגף נוער וצעירים - מינהל קהילה בעיריית ראשון לציון; מרכז "שער גרודצקה - תאטרון NN" בלובלין; עיריית לובלין ועמותת יוצאי לובלין בישראל.

בתחילת מאי הגיעו לארץ 12 נערים ונערות מפולין בני 17 - 18. כאן נפגשו עם 12 בני נוער מראשון לציון. הפעילות התמקדה בעברם המשותף של שני העמים. באמצעות מפגשי תוכן, סדנאות, ביקורים, סיורים, טקסים ובילוי משותף חקרו משתתפי התוכנית את עולמה התרבותי העשיר של הקהילה היהודית בלובלין, קהילה אשר מרבית אנשיה נספו בשואה.

במסגרת התוכנית הוקדש יום אחד למפגש של בני הנוער עם חברים בעמותת יוצאי לובלין והסביבה. בני הנוער חולקו לזוגות: ישראלי ופולני בכל זוג. הזוגות נסעו לבתיהם של חברי העמותה ליום חוויתי. יחד הם למדו, חוו וחקרו את חיי התרבות של הקהילה היהודית בלובלין באמצעות הפולקלור, הבישול, שירים, תמונות, סיפורים וזיכרונות...

יום חוויתי זה נחתם בערב חגיגי ומרגש שכלל את מיטב תבשילי המטבח הפולני, שירים, ריקודים וברכות.

צלילי אחווה באזכרה השנתית של יוצאי לובלין (צילום: עדי נחמן)

בן לויט

נוער בין שתי ערים

האירוח היה מדהים. הם מאוד דאגו לנו. הרבה סטריאוטיפים נשברו. למדנו הרבה על פולין של היום ועל עברה, בייחוד של לובלין. עסקנו רבות בהיסטוריית היהודים בפולין לפני השואה, והופתענו מכמות היהודים העצומה והתרבות העשירה שהייתה ליהודים לפני השואה בפולין.

כמו בכל משלחת היו קשיים בדרך אך הסתדרנו יפה, ומאוד התחברנו אחד לשני. אנחנו כבר מדברים על הזדמנויות להיפגש וכולנו מתגעגעים. למדנו המון וכולנו מאוד שמחים ומרוצים שלקחנו חלק בתכנית. הבנו שההבדלים בינינו לא גדולים כמו שהם נראים, וכולנו נערים באותו הגיל עם שאיפות ותחביבים. אנו מחכים להתראות שוב ויודעים שיש לנו בית חם ואוהב שמחכה לנו במדינה אחרת.

שמי בן ואני בן 17 מראשון לציון. לפני כחצי שנה קיבלתי טלפון ממירב קופיטו, מנהלת קשרי חוץ באגף הנוער והצעירים בראשון לציון לגבי תכנית חילופי משלחות עם העיר לובלין. בהתחלה לא ידעתי במה מדובר, אך לאחר שיחת היכרות החלטתי להצטרף. התכנית כללה 12 תלמידי תיכון מראשון לציון ו-12 מלובלין שחולקו לזוגות.

לפני כמה חודשים הגיעו הפולנים לארץ, ממש לפני יום השואה. הפרטנרים שלנו ישנו אצלנו בבית ועשינו איתם פעילויות רבות. לקחנו אותם לטקס העירוני, לבית הספר ליום לימודים, לתל אביב, לירושלים, ואפילו לים המלח. זה היה שבוע מדהים, מלא בחוויות שלא אשכח. למדנו להכיר אותם ואת התרבות שלהם ולהעריך את ההבדלים בינינו. נפרדנו מלאי געגועים אך ידענו שניפגש שוב, ואכן לפני שבועיים הגיע תורנו לטוס ללובלין.

יובל אבידר

ראשון לציון מארש - מצעד החיים של ראשון-לציון ולובלין

ליאווה זינגר, יהודיה ילידת פולין:

"בילדותי פולין הייתה לי מולדת ואמא.
במלחמה גיליתי שהיא אם חורגת".

שרה ברנע, יהודיה ילידת לובלין:

"בזכות אנשי TNN אני מרשה לעצמי,
לחזור לאהוב את שירי ילדותי ולהתגעגע אליהם".

במשך שבע מאות שנים חיו יהודים בפולין.
הפולנים היו אדוני הארץ. העם הריבון.
היהודים היו מיעוט. עם גולה מארצו.
קשרים של עבודה, מסחר וחיים משותפים
ולצידם מתיחות דתית, לאומית, כלכלית.
מסכת יחסים סבוכה התקיימה בין שני העמים.

באחד בספטמבר 1939 פלשו הגרמנים לאדמת פולין
ושטפו אותה בגלי רוע עצומים.

בשוך הסערה התבררו העובדות היבשות הבאות:
יהדות פולין הושמדה, ושארית הפליטה נדדה לארצות אחרות.
העם הפולני שרד בארצו למרות שנות סבל קשות תחת הכיבוש הגרמני.
מסכת היחסים בין יהודים לפולנים נקרעה.

בשנים שלאחר המלחמה הפכה פולין לקומוניסטית ושינתה את פניה.
דורות של פולנים שנולדו לאחר המלחמה לא הכירו את היהודים שחיו בארצם.
שרידי יהדות פולין ניסו לבנות חיים חדשים בארצותיהם.
דורות של יהודים שנולדו לאחר המלחמה גדלו על הסיפורים של הוריהם.
הסיפורים על האנטישמיות, על הנאצים ועוזריהם ועל חסידי אומות עולם.
מסכת היחסים בין יהודים לפולנים לא חודשה.

צועדים ביחד אל העתיד
ערב יום השואה,
ראשון לציון, מאי 2019

עם התמוטטות מסך הברזל,

החלו לנסוע ישראלים לפולין. מטרת הנסיעות היתה העבר :

לבקר בארץ המוות,

לראות את שרידי הערים והגיטאות,

לבכות במחנות ולצעוד במצעדי החיים.

לא היה עניין ביצירת קשר עם הפולנים.

עם התמוטטות מסך הברזל,

צעירים פולנים שנולדו לאחר המלחמה החלו לשאול שאלות,

החלו להתעניין בשבע מאות שנות חיים יהודיים בפולין.

בלובלין קם מרכז תרבותי "ברמה גרודצקה - תיאטר NN".

אנשי תיאטר NN חוקרים את העבר המשותף ופועלים להנחלתו לדור הצעיר.

מסכת קשרים בין פולנים צעירים ליהודים מישראל החלה מתרקמת.

לפני מספר חודשים עלתה יוזמה חדשה.

עיריית ראשון לציון, ארגון יוצאי לובלין בישראל ו TNN הפולני חברו יחדיו.

בני נוער יהודים ופולנים ייפגשו

למשך שבוע בפולין ושבוע בישראל,

ילמדו את העבר, יחיו את ההווה ואולי יביטו אל העתיד.

כך יטוו קשרים ראשונים של היכרות אישית, אנושית.

בני הנוער היהודים והפולנים נפגשו.

החיבור היה מייד. טיילו, רקדו, בישלו.

העבר שגווע נוכח בכל צעד ושעל.

העתיד מנסה להיבנות בצעדים ראשונים.

האם נשכיל להמשיך לצעוד ולקיים את המיזם מדי שנה?

האם מסכת הקשרים בין יהודים ופולנים תמשך על בסיס של אחווה ואנושיות?

מאי 2019

שבילי זיכרון - אירוח בני נוער בבתי החברים

אנחנו שונים בגיל, בלאום, בסיפורי חיינו -
ונפגשים יחד סביב הצלחת -
לחפש את המשותף

עידית יסעור

שורשים משותפים

משותפים: גדלנו עם אותה שפה פולנית, אכלנו אותם מאכלים פולנים וניכרים בנו גם אותם נימוסים.

את רגשות העוצמה והגאווה הגדולים חשתי, כשעמדנו דום לקול "התקווה", וכשהם הביטו בדגלי ישראל המונפים מכל עבר. אף על פי, ולמרות הכל, יש לנו מדינה, ומדינה כה יפה ומפותחת!

תודה רבה לך צביקה ולכל השותפים על היוזמה והביצוע של פרוייקט חשוב זה.

מובן, שתמיד אשמח לקחת חלק בו, ואמשיך להיות בקשר עם הנער ומשפחתו.

לביקור הנוער הפולני בארץ הייתה עוצמה רבה ביותר מהרבה בחינות.

הביקור חיזק בי את התובנה שאסור לחיות על פי הכללות ועל פי סטריאוטיפים ("כל הפולנים רעים", "הם שונאים אותנו").

זכיתי לארח בחור מדהים, אינטליגנטי ממשפחה אוהדת יהודים. אביו עוסק בהקמת מוזיאונים להנצחת זכר השואה (וגם שילם על זה מחירים). המשפחה ביקרה ארבע פעמים בארץ.

במפגש נוכחנו, שבלי קשר לדת, יש בינינו הרבה דברים

Mieszko Wnuk, Ninel Ichilov, Idith Yasur

עידית יסעור ואורחיה מייצ'קו וונק ונינאל איכילוב מבשלים יחד

החברים מארחים את בני הנוער: מספרים, משוחחים ומבשלים יחדיו

**We hosted the students in our homes, shared our stories with them
and cooked together**

From left to right: Miriam
Shmueli, Adrian Dzik,
Ben Romano

מרים שמואלי מספרת
את סיפורה לאדריאן דז'יק
ובן רומנו

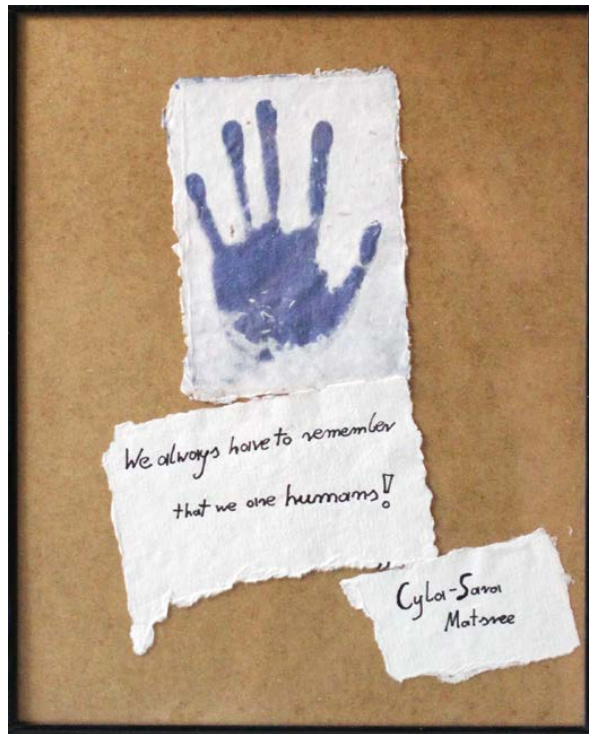

Tzvi Rozenberg and his grandson
Daniel with Filip Surdacki and Kfir Amar
at combat medic course graduation.

צבי רוזנברג ונכדו דניאל משתפים
את פיליפ סורדצקי וכפיר עמר
בטקס סיום קורס חובשים קרביים.

יצירות של בני הנוער מוקדשות למארחיהם

**Works of students inspired by their hosting families
and dedicated to them**

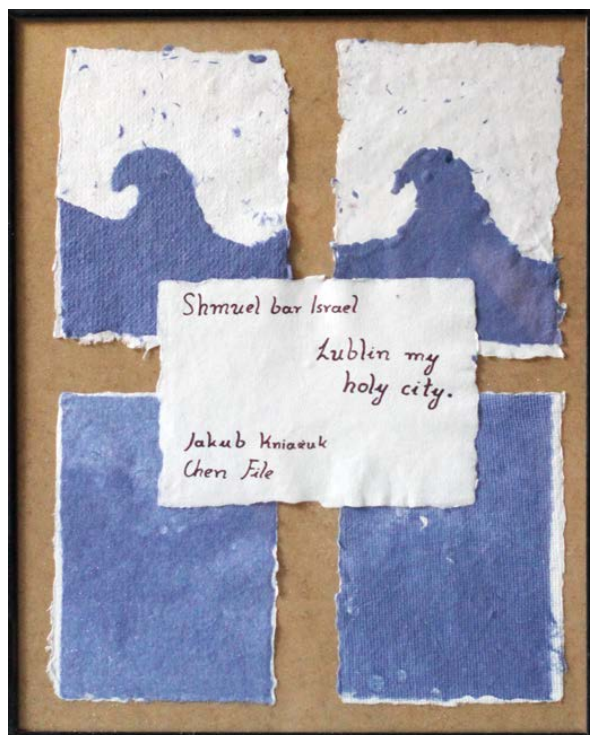

עבודה מוקדשת לצילה מצרי

Cyla-Sara Matsree around the table
with Michal Galan and Idan Gelber

צילה מצרי ליד השולחן עם מיכאל
גאלאן ועידן גלבר

עבודה מוקדשת לשמואל בר-ישראל

Dita Bar-Israel with Jakub Kniażuk
and Chen File

דיתה בר-ישראל בין יעקב קניאז'וק
משמאל וחן פילי מימין

Meyer Dan with Shalev Shuldman and Agata Szymczak

מאיר דן מארח את שלו שולדמן ואגאתה שימצ'אק

Eli Maier, Katarzyna Gałan, Stav Ben-Itzhak. Judith Maier is singing and playing the piano

אלי מאיר עם קטז'ינה גאלאן וסטיו בן-יצחק. יהודית מאיר שרה ומנגנת על הפסנתר

יוסל בירשטיין

טלאי חדש...

יוסל בירשטיין (1920 - 2003) נולד בעיירה הפולנית **ביאלא פודלסקה (Biała Podlaska)** במחוז לובלין. בשנת 1937 היגר לבדו לאוסטרליה. משפחתו נשארה בפולין ונספתה כולה. בשנת 1950 עלה לישראל. בירשטיין כתב את ספריו בידיש ובעברית, והצטיין בתיאור מצבים מן החיים, בסיפורי פואנטה ואנקדוטות, ובהסתכלות אירונית ומשועשעת על מצבו הקיומי של האדם. הוא פרסם כעשרה רומנים, קבצי סיפורים קצרים וספרי שירה. ספריו זכו בפרס איציק מאנגר ליצירה ספרותית בידיש, בפרס ראש הממשלה לסופרים עבריים ובפרסים ספרותיים רבים נוספים.

יוסל בירשטיין

טלאי חדש

אבל גם בספרון שתורגם לעברית לא נגע איש מאז. ספרון דק, שישה-עשר דפים צהובים, שניצב בקצה, נשען באלכסון אל הכרך האחרון, וכשפתחתי אותו האירו האותיות הגדולות את עיני.

גם יענקלע ביקש להתפאר במשהו, והוא רץ הביתה מלא קנאה בילדים האחרים ברחוב. לאחד היה כובע חדש, לשני - כותונת לבנה, לשלישי - נעליים שחורות, ואפילו לילד הקטן, שטרם למד לדבר, היתה אחות שהתרברבה במקומו, פתחה את מכנסיו והציגה את האוצר שלו:

"ציציות חדשות!"

יענקלע התייצב לפני אמו. כל החורף דיברו בבית שצריכים להחליף את מעילו הקרוע, לקנות לו חולצה, כובע, גרביים, אם לא זה ולא זאת ולא אלה - לפחות לתקן את המכנס ליד הברך. והאם עוד הספיקה, עד כניסת החג, לכסות את הקרע בבד אדום.

הרחוב כבר התרוקן כשיענקלע הרים את הברך שלו - שיראו. הילדים התפזרו. נותר רק המשורר הצעיר, שהמשיך לחלום באווירת החג. בפניו קרא הילד את קריאתו המלווה אותי לאורך השנים:

"ולי יש טלאי חדש!"

לפעמים אני תופס את עצמי מדבר אל אנשים שמתו מזמן. אמרתי לאברהם רייזין¹, שהייתי רוצה לשאול ממנו את סיפורו הקצר על הילד הקטן שפגש לפני כמאה שנים בעיירה קטנה ברוסיה.

יענקלע קראו לו, נזכרתי, וקראתי בשמו בחג-העצמאות האחרון, כשראיתי פתאום לידי, בגן-הפעמון בירושלים, את דגל המדינה מתנוסס בקצה של מוט דק וארוך, כחמישה מטרים מעל לראשי הקהל החוגג. קצתו האחר של המוט היה ילד קטן, בגובה הברכיים שהקיפו אותו.

"למה כל-כך גבוה?" שאלתי.

"שיראו אותי", השיב.

גם הילד יענקלע רצה שיראו אותו. היה ערב-פסח כשאברהם רייזין, אז סופר צעיר, יצא מביתו לשאוף את אווירת החג, והמשיך לחלום על היום ששמו יצלצל בכל בית יהודי ברחבי העולם. בינתיים היטה אוזן לשיחתה של חבורת ילדים ברחוב, שכל אחד מהם התהדר בבגד החג החדש שלו.

חזרתי וקראתי את הסיפור לא מכבר, על סולם כפול במרתף התחתון של הספרייה הלאומית בירושלים. בלי הסולם לא יכולתי להגיע למדף שניצבו עליו חמישה-עשר כרכים עבי-כרס, בצבע זית בהיר, כתובים ביידיש. איש לא פתח אותם יובל שנים - אם להאמין לתאריך האחרון שהוחתם על הכרטיס המוצמד לשער, כי התמעטו מאוד קוראי יידיש בעולם.

¹ אברהם רייזין (1876-1953), יליד קוידנוב שבפלך מינסק, היה סופר ומשורר יידיש, מהבולטים בחבורת סופרי היידיש שהתרכזו סביב "לפרץ בוורשה". ב-1914 היגר לניו יורק. יצירותיו, שציינו את ראשית המודרניזם בשירת היידיש, היו בעלות נימה סוציאליט, וגבוריהן - פשוטי עם שייצגו את הסבל של היהודי הפרולטרי.

יוסל בירשטיין

אַ נייע לאַטע

אַט די מעשה האָב איך נישט לאַנג צוריק איבערגעלייענט שטייענדיק אויף אַ לייטער אינעם גאָר נידעריקסטן קעלער פון דער נאַציאָנאַלער ביבליאָטעק אין ירושלים. אויף דער הויכער פּאָליצע זענען געשטאַנן רייזענס פופצן דיקע בענד און אַ קליין ביכעלע, פערצן זייטלעך אין העברעיש, איז זיך געשטאַנען אָנגעלענט שוואַכלעך אינעם לעצטן באַנד. ווען איך האָב עס געעפנט האָבן די גרויסע אותיות אויפן געלבלעכן פאַפיר אַ לייכט געטאַן פאַר די אויגן.

יאַנקעלע, האָט זיך דערציילט אין דער מעשה, האָט זיך אויך געוואָלט באַווייזן מיט עפעס אַ נייעם בגד אָבער די מאַמע האָט אים נישט געהאַט מיט וואָס צו באַנייען אויף יום-טוב. זי האָט באַמערקט אין זיין הויז אַ ריס ביי דער קני האָט זי פאַרנייט די לאַך מיט אַ רויט שטיקל לייזונט.

ס'איז שוין געווען פינצטער ווען יאַנקעלע איז צוריק אַרויס אין דרויסן. די אַנדערע קינדער זענען זיך שוין געהאַט צעגאַנגען און בלויז רייזען איז נאָך געשטאַנען לעבן זיין טויער, האָט יאַנקעלע אויפגעהויבן אַ פוס צו ווייזן אז ער האָט אויך מיט וואָס זיך צו באַרימען. אַזוי ווי דאָס יינגל לעבן מיר אין לעצטן חג-העצמאות, מיט דער פאַן אויפן לאַנגן שטעקן, האָט אויך רייזענס יאַנקעלע געוואָלט מען זאָל אים זען, און זיין רוף גייט מיר נאָך אַלע יאָרן:

"און איך האָב אַ נייע לאַטע!"

ס'טרעפט אַז איך שמועס זיך אַ מאָל אַדורך מיט אַ מענטש וואָס איז שוין פון לאַנג נישטאַ. איך האב געבעטן אברהם רייזענען ער זאל מיר אויסבארגן זיין קורצע מעשה וועגן דעם קליינעם חדר-יינגל מיט וועלכן ער האט זיך אָנגעטראָפן מיט אַ הונדערט יאָר צוריק אין זיין שטעטל אין רוסלאַנד.

"יאַנקעלע", האָט ער געהייסן, און אַזוי האָב איך אים גערופן דעם לעצטן חג-העצמאות אינעם גאָרטן פון די גלעקער, ירושלים. גאר הויך איבער די קעפ פון פאַרזאַמלטן עולם האָט געפלאַטערט אונדזער פאן אויף אַ דינעם שטיקן אין די הענט פון אַ יינגל לעבן מיר, נישט העכער פאַר מיינע קני.

"וואָס עפעס אַזוי הויך?" האָב איך אים געפרעגט.

"מע זאָל מיד זען", האָט יאַנקעלע געענטפערט.

אויך אברהם רייזענס יאַנקעלע האָט געוואָלט מען זאָל אויף אים קוקן. ס'איז געווען ערב פסח און רייזען איז אַרויס פאַרנאָכט פון שטוב אַ קוק טאַן אויפן דרויסן און חלומען פון דעם טאָג ווען ער וועט ווערן באַרימט אויף דער וועלט. דערווייל האָט ער זיך צוגעהערט ווי קליינע קינדער האָבן זיך באַרימט אין גאַס, יעדעס מיט עפעס אַ ניי בגד אויף יום-טוב.

אַ העמדל. שיד. אַ היטל. אַ קליין מיידל האָט אויפגעשפילעט די הויזן פון אירס אַ קלענער ברודערל און אַרויסגעצויגן זיינע נייע ציצית פון טלית-קטן. יאַנקעלע האָט נישט געהאַט מיט וואָס זיך צו באַרימען און ער אַהיימגעלאָפן ווינען.

"טלאי חדש" מתוך סיפורים מאזור השלווה, בעריכת מנחם פרי, בהוצאת הספריה החדשה.
"א נייע לאטע" מתוך דיינע געסלעך - ירושלים, רעדאקטאָר מנחם פרי, פאַרלאַג ספרי סימן קריאה.

קדיה מולודובסקי

גלגוליו של שיר: מקור מול תרגומיו

בספרו (ביידיש) "הלקסיקון שלי: יוצרים יהודים בפולין בין שתי מלחמות עולם"¹ תיאר המשורר **מלך ראויטש** (1945), אביו של הצייר **יוסל ברגנר**, את קדיה כמי ש"עיניה תמיד מוכנות לחייך, אך שירה מלאים דמעות" (שם, עמ' 122).

והמשורר **יעקב פיכמן** (1945) כתב: "[בשיר של קדיה] נהפך עניין המעיל, שכל ילדי הבית לבשו אותו למורת רוחם זה אחר זה, לסיפור מבדח, שהוא משכיח את כל מרירות העוני הכרוכה בו".²

בשנת 1910 ייסדו בוורשה **יצחק אלתרמן** ו**יחיאל היילפרין** סמינר לגננות עבריות.

אחת התלמידות בסמינר הייתה המשוררת **קדיה מולודובסקי**.

את שיר הילדים האהוב "גלגוליו של מעיל" כתבה קדיה ביידיש. אנו מביאים כאן שניים מתרגומיו: התרגום הידוע של המשורר **נתן אלתרמן**, בנם של יצחק ובלה אלתרמן; ותרגומה המוכר פחות של הגננת **פנינה היילפרין**, רעייתו של יחיאל היילפרין.

בפרוץ מלחמת העולם הראשונה ב-1914 עברה משפחת היילפרין מוורשה לאודסה יחד עם הסמינר. צילום נדיר מארכיון "גננים": סמינר לגננות באודסה 1917. יחיאל היילפרין מוקף בתלמידותיו. שורה עליונה, שלישית מימין: פנינה היילפרין. שורה תחתונה, שנייה משמאל: קדיה מולודובסקי.

¹ ראויטש, מלך (1945). מיין לעקסיקאן: יידישע דיכטער, דערציילער, דראמאטורגן אין פוילן צווישן די צווי גרויסע וועלט-מלחמות". מונטריאול, קנדה (ארויסגעגעבן פון א קאמיטעט אין מאנטרעאל).

² פיכמן, יעקב (1945). אחרית דבר: סיפור על המשוררת. בתוך ק' מולודובסקי, פתחו את השער: שירי ילדים. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.

אַ מעשה מיט אַ מאַנטל / קדיה מולודובסקי

האַט שוין אָנגעטון דעם מאַנטל
איצטער אָט דער תכשיט פאַנטל.

האַט ער באַלד דעם ערשטן טאַג
אָפּגעפֿליקט אַ גאַנצן ראָג.
און אויפֿמאַרגן אינדערפֿרי
אויסגעהאַקט אַ לאַך אין קני.

און דעם זעלבן טאַג פֿאַרנאַכט,
אָן אַ קאַלנער אים געבראַכט,
מיט צוויי לעכער גרויס ווי אויגן
אין די ביידע עלנבויגן.

ווערט אַ טומל אַ געשריי:
אַד, און אַד, און ווינד און וויי!
אַזאַ מאַנטל, אַזאַ מאַנטל,
פֿאַלט אַרײַן צום תכשיט פאַנטל.

איינמאַל פאַנטל איז נישט פֿויל,
קומט צולויפֿן נאַקעט, הויל.

שרײַען אַלע פֿאַראַמאַל,
אַלע, אַלע אין איין קול:
- תכשיט, שגף, פֿלעדערמוז.
ווי דער מאַנטל, זאָג נאָר אויס.

ענטפֿערט זיי דער הוילער יונג
מיט אַזאַ אַ שאַרפֿער צונג:

כ׳האַב פֿון אים דעם רעכטן לאַך
אָפּגעשײנקט דער שוואַרצער קאַך,
און דערנאָך דעם לינקן לאַך
אָפּגעשײנקט דער ווייסער קאַך,
און די רעשטע לאַך אויף לאַך
טײַנקומען די צווייטע וואָך.

ווערט אַ טומל אַ געשריי:
אַד, און אַד, און ווינד און וויי!
אַזאַ מאַנטל, אַזאַ מאַנטל,
פֿאַלט אַרײַן צום תכשיט פאַנטל.

וואָס־זשע קען דאָ זיין דער מער?
גייט אין מאַנטל יאָסל־בער.

גייט ער אין אים יאָרן דריי -
איז דער מאַנטל שפּאַגל נײַ.
גייט ער אין אים נאָך אַ יאָר -
איז דער מאַנטל שענער גאָר.

איינמאַל פֿאַלט ער אויף די טרעפלעך,
און אַ סוף צו אַלע קנעפלעך.

ווערט אַ טומל אין קאָמאַרע;
נאָדיר גאָר אַ נײַע צרה!
גיין און פֿאַלן אויף די טרעפלעך,
און פֿאַרלירן אַלע קנעפלעך.

און עס פסקנט דאָס געזינדל
זאָל שוין גיין אין מאַנטל הינדל.

גייט אים הינדל יאָרן דריי -
איז דער מאַנטל שפּאַגל נײַ,
גייט זי אין אים נאָך אַ יאָר,
פֿעלט דעם מאַנטל נישט קיין האָר.

איינמאַל ווערט אַ גרויסער טומל,
אַלע שטײען אין אַ רומל,
הינדל כליפּעט אויפֿן בעט,
טײַנגעוואָרן אַ מאַנקעט.

שרײַען אַלע, אַלע, אַלע:
דאָס איז דאָס אַ מויד אַ כלה,
ליגט און כליפּעט אויפֿן בעט
ווי פֿאַרלירט מען אַ מאַנקעט?
האַט שוין אָנגעטון דעם מאַנטל
איצט דער יונגסטער בחור פאַנטל.

פאַנטל, פאַנטל, אַי איז דאָס אַ בחורעץ!
חבֿרט זיך מיט הינט און קעץ,
יאָגט זיך נאָך נאָך יעדער וואָגן,
שלאַגט זיך, ווערט אַליין געשלאַגן,
מיאָוקעט, פֿײַפֿט און שרײַט און בילט,
און די מאַמע לאַכט און שעלט.

בײַ אַ שניידער אין קאָמאַרע
פֿול מיט קינדער קיין עיר־הרע,
קינדער פיצלעך ווי מאָן,
שטייט אַ וויגל אויבֿן־אָן.

איצטער הויבט זיך אָן די מעשה:
נישט פֿון ציגעלעך קיין ווייסע,
נאָר אַ מעשה פֿון אַ מאַנטל,
פֿון אַ טונקעלן געוואָלטן.

האַט מען אויפֿגענייט אַ מאַנטל
פֿון אַ טונקעלן געוואָנטל
פֿאַרן עלטסטן בחור שמול,
ער זאָל קענען גיין אין שול.

גייט אים שמוליק יאָרן דריי -
איז דער מאַנטל שפּאַגל נײַ.
גייט אים שמוליק נאָך אַ יאָר -
איז דער מאַנטל שענער גאָר.

איינמאַל שמוליק טוט אים אָן,
איז דער מאַנטל קורץ אין סטאַן.

ווערט אַ טומל אין קאָמאַרע:
נאָ דיר גאָר אַ נײַע צרה,
שמוליק טוט דעם מאַנטל אָן,
איז דער מאַנטל קורץ אין סטאַן.

נו איז מילא -
טוט שוין אָן דעם מאַנטל ביילע.

גייט אים ביילע יאָרן דריי -
איז דער מאַנטל שפּאַגל נײַ.
גייט אים ביילע נאָך אַ יאָר -
איז דער מאַנטל שענער גאָר.

איינמאַל ביילע טוט אַ שפּײַ
פּלאַצט אין מאַנטל נעטלעך דריי.

ווערט אַ טומל אין קאָמאַרע:
נאָ דיר גאָר אַ נײַע צרה,
טאָמער ביילע טוט אַ שפּײַ,
פּלאַצט אין מאַנטל נעטלעך דריי.

גלגוליו של מעיל / קדיה מולודובסקי

תרגום: נתן אלטרמן

החזיט עוסק בחיט וילדים לו מלוא הבית. חיל רב, ברוך השם, ותינוק בחיק האם.	מה עושים? נו, מילא, מילא, שבמעיל תרוץ כבר בילה.	מזלל, שורק, נובח, בקצור - בחור שמח.
כאן המעשה נפתח - לא בגדי לבן וצח. מעשה במעיל של חרף בעל סדק צר מערף.	בילה רצה בו שנתים, והמעיל - זהב פרנזים! עוד שנה - המעיל כאילו עוד יותר יפה אפילו.	נו, ובכן בדרך ארץ את המעיל לבש לו פרוץ.
הוי, תפרו מעיל של חרף בעל סדק צר מערף, לבחור גדליהו גוץ שיהיה לו חם בחוץ.	פעם בילה מתכופפת... הבטנה, הוי, מתעופפת!	ובאותו היום בשנים הוא תלש את השולים ובשעה חמש בערף חור גדול נקב בפרץ.
רץ גדליהו בו שנתים, והמעיל - זהב פרנזים! עוד שנה - המעיל כאילו עוד יותר יפה אפילו.	קם גריד בבית! מה פה? איזו מין צרה צרורה פה! בילה רגע מתכופפת - הבטנה כבר מתעופפת!	וברגע האחרון הביאו בלי צנארו וסדר בו חור מול חור, מפנים ומאחור!
אך גדל גדליהו קטן, והמעיל לוחץ במתן.	ופוסקת החברה: שבמעיל תרוץ כבר חיה!	מביטים כלם בפחד, רועמים כלם בנחד: איזה בגד לתפארת, איזה מין מעיל-אדירת!
קם גריד בבית! מה פה? איזו מין צרה צרורה פה! קצת גדל גדליהו קטן, והמעיל לוחץ במתן!	רצה חיה בו שנתים, והמעיל - זהב פרנזים! עוד שנה - המעיל כאילו עוד יותר יפה אפילו!	האזיני, ארץ ארץ, מה עשה בו זה השרץ!
מה עושים? חסל! אין עזר! רץ במעיל שמרניהו-ליזר.	ופתאום, אימה ופחד, חיה באה מתנפחת, בדמעות על הריסים - היא אבדה את הכיסים!	פעם פרוץ, - לא טפש, - בא ערם, ומעיל לא יש...
רץ בו ליזרקה שנתים, והמעיל - זהב פרנזים! עוד שנה - המעיל כאילו עוד יותר יפה אפילו.	רועמים כלם כרעם: חיה, תתבישי הפעם! מה זה? איך זה כך עושים? איך זה מאבדים כיסים?	מביטים כלם בפחד, רועמים כלם בנחד: פרץ! תיש! סיח! כרפשתא! אי המעיל אשר לבשת?
פעם הוא הרים גדים - נתפקעו השרוולים!	את המעיל בדרך-ארץ אז לבש יחיאל פרוץ.	אז ענה להם הנער בלשון חדה כתער:
קם גריד בבית! מה פה? איזו מין צרה צרורה פה! ליזרקה הרים גדים והקץ לשרוולים!	פרץ, פרוץ, זהו לי! מטפס מעץ על עץ, מחלל בחלילים לכלבים וחתולים,	צד זמין אני מסרתי לחתול אשר זכרתי, חלק שמאל אני שלחתי לחתול אשר שכחתי.
	ומרגיז את הבריות ומקבל מכות טריות,	והיתר - חור מול חור - תקבלו לפי התור.

יִקְטָן / קדיה מולודובסקי

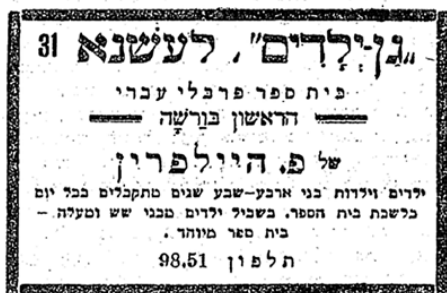
תרגום: פנינה הלפרין

שָׁמְעוּ נָא מַעֲשֶׂה בְּבָגֶד, בָּגֶד פִּלָּא, בָּגֶד עוֹר; בְּיַד הַחַיִּט עֲצָמוּ נִתְּפֵר הוּא לְשִׁמּוּאֵל בְּנוֹ הַבְּכוֹר.	אֵךְ פֻּעַם רַח בֵּין חֲבֵרִים וּבָא הַקָּץ לַכִּפְתּוּרִים. בְּבִית מְהֵמָה, שְׁאוֹן, - אֵךְ זֶה צָרָה, אֵךְ זֶה אֶסוֹן; וּפִסְקוּ בְּמִשְׁפָּחָה: יְהִי הַמַּעֲוִיל לַבַּת, בִּרְכָה.	וְבוֹ בְּיוֹם הַסְּפִיק לְקָרַע אֲשַׁנְבִּים-חוֹרִים בְּזָרַע. וּבְעֶרְב, הוּא אֶסוֹן, הַמַּעֲוִיל בְּלִי צִנְאוֹרֹן, שְׁנֵי חוֹרִים בְּיָרְכִים מַצִּיצִים כּוֹזֵג עֵינָם.
לְבָשׁוּ שְׁמוּאֵל כְּסִדָּר שְׁלֹשׁ שָׁנִים, וְהוּא בְּסִדָּר. וַיִּלְבְּשֵׁנוּ עוֹד שָׁנָה, וְהַמַּעֲוִיל כְּבָרָאשׁוֹנָה.	לְבָשָׂה אוֹתוֹ בִּרְכָה כְּסִדָּר שְׁלֹשׁ שָׁנִים, וְהוּא בְּסִדָּר. לְבָשְׁתוּ עוֹד שָׁנָה, וְהוּא יָפָה כְּבָרָאשׁוֹנָה.	אֲבָל אֵהָא! נָפַל דְּבָר, מַעֲוִיל הָעוֹר הִנֵּה קָצָר. בְּבִית מְהֵמָה, שְׁאוֹן, - אֵךְ זֶה צָרָה, אֵךְ זֶה אֶסוֹן; וְאִמְרוּ בְּאֵין בְּרִירָה: יְהִי הַמַּעֲוִיל לַבַּת, דְּבוּרָה.
לְבָשָׂה אוֹתוֹ דְּבוּרָה כְּסִדָּר שְׁלֹשׁ שָׁנִים וְהוּא בְּסִדָּר. לְבָשְׁתוּ עוֹד שָׁנָה וְהוּא יָפָה כְּבָרָאשׁוֹנָה.	- אֵיךְ אֶרֶע, כִּי־צַד אֲבָד קָצָהוּ שֶׁל שְׁרוּוֹל אֶחָד. קָם הַבָּגֶד לִיקְטָן, בֶּן זְקוּנִים וּבְכוֹר שְׁטָן.	אֲבָל בְּיוֹם בְּהִיר אֶחָד וְהִנֵּה קָצָה שְׁרוּוֹל אֲבָד. וּבְנֵי הַבֵּית חָד-אֶחָד הִכְפִּנוּ הַמַּעֲוִיל מִצַּד אֶל צֵד:
אֵךְ פִּרְפְּרָה עִם פִּרְפְּרִים וְנִפְרָמוּ שְׁלֹשָׁה תִּפְרִים. בְּבִית מְהֵמָה, שְׁאוֹן, - אֵךְ זֶה צָרָה, אֵךְ זֶה אֶסוֹן; וְהִחֲלִיטוּ פָּה אֶחָד: יְהִי הַמַּעֲוִיל לְאַח, לָגֶד.	יְקִטָּן רֹאשׁ הַשּׁוֹבְבִים, מִלָּךְ הוּא עַל הַכְּלָבִים, רַע טוֹב לַחֲתוּלִים, עוֹשֶׂה שְׁמוֹת בְּתוֹךְ לוּלִים וְנִתְּלָה בְּעִגְלוֹת, סוֹפֵג-מִרְבִּיץ מִהֲלוּמוֹת.	אֲזִי פִתַּח הַשֹּׁד מִשְׁחַת וּפִסְק פִּסּוּקוֹ בְּנַחַת: - לִידִידִי, אֶחָד חֲתוּל, נִתְּנִי מִתְּנָה שְׁרוּוֹל, בְּשְׁרוּוֹל שְׁנֵי קְרוּעַ כְּבִדְתִּי כְּלָבֶלֶב פְּרוּעַ. וְהַשְׁרִים, טְלָאֵי עַל טְלָאֵי, אֲבִיא לָכֶם בְּשַׁעַת הַפָּנְאִי.
לְבָשׁוּ גַם גֶּד כְּסִדָּר שְׁלֹשׁ שָׁנִים וְהוּא בְּסִדָּר. לְבָשְׁהוּ עוֹד שָׁנָה וְהַמַּעֲוִיל כְּבָרָאשׁוֹנָה.	שָׁמְעוּ, כִּי־צַד אוֹתוֹ תִּכְשִׁיט בָּגֶד-פִּלָּא זֶה הַשְּׁחִית: אֵךְ זָכָה בּוֹ הַבְּרִנֵּשׁ מִיַּד תִּלְשׁ מִמֶּנּוּ דֵּשׁ,	אֲבָא, אֲמָא, אַח, אַחוֹת, סִפְקוּ כַּפֶּם בְּאַנְחוֹת: - אֵךְ זֶה בֶּן-לֵץ וּבְכוֹר שְׁטָן מַעֲוִיל כְּזֶה בְּיַד יְקִטָּן.

על המתרגמת פנינה הלפרין ובני משפחתה:

המשוררת **פנינה הלפרין** (1886-1980) נולדה בוורשה. בפולין היא הוכשרה להיות גננת. היא נישאה ל**יחיאל הלפרין** (1880-1942). במשך כל השנים פעל יחיאל בתחום הכשרת גננות וטיפול החינוך לגיל הרך, זאת החל מייסוד גן-ילדים עברי וניהול סמינר עברי לגננות בוורשה (יחד עם **יצחק אלטרמן**, אביו של נתן) ועד לפיקוח על כל גני הילדים בארץ ופתיחת סמינר לגננות. פנינה רעייתו הייתה שותפה מלאה בפעילויות החינוכיות וגם בכתבת ספרות לגיל הרך.

ילדיהם המשיכו בתחום הספרות והלשון. בתם **מירי דור** ז"ל הייתה סופרת. בניהם היו המשורר **יונתן רטוש** ז"ל (הוא **אוריאל שלח**, מקים תנועת "העברים", שכונו "הכנענים"); והבלשנים **פרופ' צבי גמליאל רין** ז"ל ו**יבדל לחיים ארוכים פרופ' עוזי אורנן**.

מבלנו ידיעה
 מהאגנים המלאכותיות של הסירסר **Magasin-Français**
G. Bargoin, Nowy-Swiat 45. יכולות לשמש כתור
 בריליאנטים-שאזורים-רובינים כתכשיטים היותר יקרים.

גן-ילדים פוויא 5
 ב"ס פרבלי עברי של **ב. אלטרמן**.
 ילדים וילדות מבני 4 עד 8 מתקבלים כל יום בשבת בית הספר
 פוויא 5 מ. 5, הריוטא הראשונה בשער. ***

גן ילדים בוורשה
 פרסומת לגן של פנינה היילפרין ובלה אלטרמן
 בעיתון הצפירה 27.10.1910
 (מתוך "עונג שבת" / דוד אסף)

משפחת היילפרין
 יושבים: יחיאל ופנינה
 עומדים מימין לשמאל: גמליאל, עוזיאל, מירי ואוריאל
 (מתוך "דף המידע של איתמר")

אורנה ראובן

עדותנו על עדותו

התבוננות בעדות השואה של פנחס זיונץ ז"ל

ובהשפעתה על עיצוב

קהילת זיכרון רב-דורית

הפסיכולוגית הקלינית אורנה ראובן מציגה במאמר זה את סיפורו של פנחס זיונץ ז"ל, ניצול מברנוב בפולין, ואת התפקיד יוצא הדופן שנודע לעדותו לאורך השנים. זיונץ, אחד הניצולים היחידים מבונקר שהסתתרו בו יהודים בני העיירה במשך יותר משנה לאחר חיסול הגטו, מסר את עדותו הראשונה זמן לא רב לאחר השואה, אבל הוסיף לספר את סיפורו לקהלים שונים לאורך השנים במסגרת מה שראובן מכנה "עדות בוגרת". שיאו של תהליך עדות זה המוצג במאמר התרחש בשנת 2015, כשלוש שנים לפני פטירתו, בעדות שמסר לפני בני המשפחות של ניצולי ברנוב שהתכנסו אז בפעם הראשונה. מבעד למפגש עדות ייחודי זה שיצר קרבה מיוחדת בין זיונץ לבני הדור השני והשלישי של הניצולים, ראובן בוחנת את הליך ההעברה הבין-דורית של הטראומה.

פנחס זיונץ נולד ב-1931 וגדל בעיירה הפולנית הקטנה ברנוב. ילד נבון ושובב, בנו הבכור של חייט העיירה, שלמד בתחילה ב"חדר" ולאחר מכן הצטיין בלימודיו בבית הספר הפולני. בשנות המלחמה הראשונות המשיכה משפחתו לחיות בביתה בגטו בברנוב. במאי 1942, כיממה לפני פינוי הגטו לסוביבור, ברחו בני המשפחה והחלו לנדוד בדרכים: האב תפר בבתי האיכרים, והמשפחה ישנה באסם כלשהו או תחת כיפת השמיים. עם בוא החורף חפרה המשפחה בונקר ביער בין ברנוב לפוגונוב, ושם הסתתרה עד פברואר 1944. עוד יהודים הסתתרו בבונקר שנחפר מתחת לערמות הקש באסם הסמוך לבית הקברות של ברנוב ובבונקר שנחפר בשדות בפאתי העיירה. כך קיימו יהודי היערות רשת תת-קרקעית של חיים: בימים הסתתרו מתחת לאדמה, בלילות יצאו לחפש מזון בחצרות הבתים שעד לא מכבר היו בבעלותם. לעיתים הם נפגשו בבונקר המרכזי שמתחת לאסם, העבירו מידע ודאגו זה לזה.

אנחנו מתקרבים במהירות לעידן שבו לא יחיו עוד בינינו ניצולי שואה. קולם נשאר חי בתוכנו, נוכח גם בספרים ובמאמרים שכתבו ובעדויות המוקלטות והמצולמות שהשאירו לנו, אבל קרב היום שבו גם ילדי השואה לא יוכלו עוד ללוות אותנו במסענו באופן פעיל. "איש/ לא יעיד/ לטובת העדים", כתב המשורר פאול צלאן, רומז על זרותו ובדידותו של העד. אך מי יעיד באין עדים? האם יחוו גם המעידים בשם הוריהם, סביהם והורי סביהם את תחושת הזרות של העד המבקש לבטא במילים חוויה בלתי אפשרית? נראה כי בשנים הבאות יהיה עלינו לנסח ולפתח ביתר שאת את אופני עדותו של המאזין לעד ואת עדותו של המתבונן בעדויות ממרחק השנים. מאמר זה ידון בחשיבותה של העדות בהנחלת הזיכרון ובהעברתו לדורות הבאים באמצעות סיפורו של פנחס זיונץ ז"ל. סיפורו שזור בסיפורה של קהילת זיכרון רב-דורית שהוא טיפח באהבה בשנות חיים רבות.

תיאור חפירת הבונקר המשפחתי ביער, מתוך חיבור שכתב פנחס לתחרות חיבורים של יד ושם ב- 1955 :

הסתיו פקד את היער, בו חיינו אנו, משפחה יהודית שכללה את הוריי, שתי אחיות אמי, אחי הצעיר ממני בשנתיים ואנוכי. זכורני, ישבנו ביער סביב למדורה. מעל לאש תלוי היה סיר קטן, שמתוכו עלו אדים. אבי, היה יושב נשען על גזע עץ, כשהוא מגלף באולרו כף מעץ. לפתע, הופיע אחי הקטן מתוך השיחים, והביא עמו ערימת זרדים למדורה, וכמה פטריות שמצא בדרך. עודנו משוחחים, והנה הציע אבי: אפשר ונחפור בונקר, כדי שנוכל להחזיק מעמד גם בחורף? ומבלי לקבל תשובה, פרש מיד תכנית שלימה. כיצד נחפור ובמה נחפור. וכיצד נרפד את הקירות ואין נבעיר אש בתוך הבונקר, ונבשל כאוות נפשנו. למחרת בבוקר, התחלנו לחפור את הבונקר שלנו. ראשית, חפרנו בור בעומק של 2 מטרים ובגודל של 2.5X3.5. הנחנו קורות לאורך ולרוחב, על הקורות הנחנו ענפים, ואת כל אלה כיסינו באדמה. השארנו פתח בגודל של 60 ס"מ לכניסה וליציאה. ריפדנו בקש את קירות הבונקר, ועליו מתחנו שקים, ובקצה הבונקר השארנו מקום קטן להקמת כיורים.

לאחר חודשיים של עמל נמלים, מוכן היה מעוננו החדש - הבונקר. הרגשת סיפוק וגאווה מילאה את חיינו האומללים, כאשר עם גמר בניית הבונקר, הפכנו לאנשים שיש להם קורת גג מעל לראשם.

הבונקר של משפחת זיונץ נחשף בפברואר 1944, זמן קצר לאחר חשיפת הבונקר המרכזי שמתחת לאסס. ראשון נתפס האב שלמה, בעת שאסף עצים לבישול. הוא נחקר ועונה, וימים מספר לאחר מכן הובל אזור ופצוע אל הבונקר של משפחתו. הבונקר נפרץ, והאב שלמה, האם איטה-לאה, האח הצעיר מאיר (מוניק) והדודה רחל (רוחליה) נרצחו. פנחס נורה ברגלו אך הצליח לברוח, ובאותו לילה נורא איתר את דודתו הצעירה מינדי (מינדליה) שהצליחה גם היא לחמוק. פנחס ומינדליה הסתתרו במשך כמה חודשים בבונקר

בשדה (חוליה אחרת ברשת הבונקרים של יהודי ברנב), וכשהחלימה רגלו של פנחס, הצטרפו השניים לפרטיזנים ביער.

הם חיו עם קבוצת הפרטיזנים עד הגעת החיילים הרוסים לברנב בקיץ 1944. בסתיו נסעו ללובלין, ופנחס הצטרף לחברתו חיה (חליה) ששהתה בבית היתומים היהודי בעיר. משם עבר ב-1946 לבית יתומים בשלזיה תחתית, ובמסע ארוך ומפותל שארך כשנתיים עלה לארץ.

העדויות המוקדמות

פנחס נהג לספר כי יום לפני חשיפת הבונקר המשפחתי ביער אמרה לו אימו: "פנחס בני הגדול והחכם, תבטיח לי שאם תישאר בחיים תספר לכולם מה הפולנים והגרמנים עשו לנו". המשאלה של האם נפלה על אוזניים קשובות. כבר בהיותו נער תיעד פנחס את סיפורה של משפחתו בפירוט, לבקשתה של מנהלת בית היתומים בלובלין אנה נתנבלוט. זו הייתה העדות הראשונה שכתב, ובה עיבד עיבוד ראשוני וילדי את האירועים שעבר. לצערנו המחברת שבה כתב לא שרדה מהמעברים הרבים.

על פי כתביה של אנה נתנבלוט, העדות הראשונה של פנחס נכתבה בפולנית מפתיעה ברמתה הגבוהה שעודדה אותה לדאוג להמשך השכלתו של הנער המוכשר בבתי ספר פולניים בלובלין ובשלזיה תחתית. כך תיארה אנה בזיכרונותיה את הנער פנחס: "מבטו אינטליגנטי והיה בעל כישרונות. למד היטב בבית הספר. היה בעל זיכרון פנומנלי. ידע לתאר כל פרט, תאריך וכל מאורע מתקופת המלחמה והרדיפות". במחברת העדות של פנחס הנער היה ציור של ברנב וסביבותיה. אנה קראה את המחברת בתשומת לב ושוחחה עליה עם פנחס ארוכות. אני סבורה שמהלך זה היה מכריע בעיצוב חוסנו הנפשי; אני מתכוונת לכך שכבר בשלביה המוקדמים ביותר התעצבה עדותו של פנחס כעדות הנמסרת באוזניה של מאזינה קשובה ומלאת עניין, המעניקה בהקשבתה תוקף לסיפור ולמספר כאחד. אני רואה בשיחותיו היום-יומיות עם אנה תהליך המדמה פסיכואנליזה; יצירת מרחב רחב יריעה ובטוח המאפשר למספר להתהוות ולהתגבש בתוכו.

פנחס עלה לארץ כחניך בתנועת "השומר הצעיר" והשתקע בקיבוץ מענית. הוא נשא לאישה את רחל (הלינקא), נערה ניצולה שפגש בבית היתומים בשלזיה תחתית, לאחר שגם היא איבדה את כל משפחתה. פנחס התבלט ביכולת הלמידה ובזיכרון שלו, היה למורה למתמטיקה, וב-1954 נולד לזוג בנם הבכור שחר - שחר של יום חדש.

ב-1960 נולד הבן השני גלעד - שמחה נצחית, אך בשינוי קל של ההגייה קשור גם למצבת זיכרון. בכל השנים האלה לא סיפר פנחס את סיפורו, לא לבניו הקטנים ולא לחברי קיבוצו. כך למשל כינה את ניצולי ברנב שהגיעו לבקרים בקיבוץ "האורחים", בלי לומר דבר על שותפות החיים והמוות ברשת הבונקרים הסודית. הקשר עם אנה נתנבלוט חודש ב-1955, וכאשר הגיעה לביקורים במענית מדי פסח מ-1958 ועד מותה ב-1967, כונתה "סבתא אנה", בלי להסביר את תפקידה הגורלי בחייו של פנחס. שתיקה זו עולה בקנה אחד עם התהליך ההדרגתי שעברה החברה הישראלית, במובן של מידת פתיחותה לסיפור השואה הפרטי והאישי. אך הסיפור האישי נותר פעיל וחי בחדרי חדרים.

פנחס ואנה חידשו את שיחותיהם הקרובות, שאין לי ספק בהשפעתן המיטיבה והמעצבת גם על עדותו הבוגרת. פנחס הפגיש את אנה עם "ילדיה" הפזורים ברחבי הארץ, ובעקבות הפגישות כתבה ב-1962 את זיכרונותיה והפקידה אותם בידיו למשמרת.

העדויות הבוגרות

בשנת 1963 קיבל פנחס מכתב מממשלת פולין, ובו הוצעה לו עזרה בחיפוש יקיריו שנרצחו ובהבאתם לקבורה. בינו לבין הנסיעה הפריד אישור מטעם אספת קיבוץ מענית, ובמזכירות הקיבוץ הציעו שיספר באספה הכללית מה קרה למשפחתו בפולין. במשך ארבע שעות הקשיבו חברי הקיבוץ לפנחס בדממה. זו הייתה הפעם הראשונה שבה סיפר את סיפורו לפני קהל, והיא סימנה את תחילתו של השלב הבוגר בפרויקט העדות שלו.

על פי "פרוטוקול שיחת הקיבוץ" מיום 29 ביוני 1963, החברים התבקשו לדון בכמה בקשות נסיעה לחו"ל.

על בקשתו של פנחס נכתב ביבושת:

"פנחס ז. לפולין - הסכום 1200 לירות.

המטרה: קבורת אחים של עצמות אביו.

בעד אישור הנסיעה: 40 חברים. אין מתנגדים."

מאחורי המילים הספורות המעידות על הסכמה גורפת, עומדת עוצמתה המטלטלת של העדות שנשא. "אני זוכרת עד היום את דבריו המרגשים של פנחס, את השקט שהשתרר בחדר כשסיים את דבריו ואת העובדה שבסופם אושרה הנסיעה שלו פה אחד", מספרת חברת קיבוץ ילידת 1939 בשיחה אישית.

פנחס חזר לעיירת הולדתו, הצליח לאתר את עצמותיהם של בני משפחתו והביאן לקבורה בבית הקברות היהודי בלובלין. בשרידי הבונקר ביער מצא את האולר של אביו שלמה, ובבית ילדותו מצא את מפת הפסח של אימו איטה-לאה וגם תלתל זהוב שגזרה משערו כשהיה בן שלוש ונשמר במקרה בשידה. עם שובו ארצה ביקשו חברי הקיבוץ לשמוע מה עבר עליו על אדמת פולין. פנחס סיפר להם ואחר כך לחברי הקיבוצים השכנים, ובתוך זמן קצר היה למספר מוערך ואהוב. הוא הרצה לפני תלמידים ומורים, ליווה במשך יותר מעשור משלחות לפולין, העיד באזורים שבהם שרד ואף הוביל את המבקרים למצבה שהקים לבני משפחתו בבית הקברות בלובלין. קשרים מיוחדים נוצרו בינו לבין תלמידים ומורים, ורבים מהם שמרו על קשר חם איתו. "פנחס היה חלק מתהליך ההכנה שלנו למסע לפולין, והפך לקרוב משפחה בזכות עצמו, סבא שלישי וחבר. כן, חבר שגדול ממני ב-50 שנה, אשר לקח חלק משמעותי ובלתי נפרד מחיי בעשור האחרון", כתבה לאחר מותו בעמוד הפייסבוק שלה תלמידה ששמרה על קשר הדוק עם פנחס.

השמועה על שורד השואה הרהוט בעל הזיכרון המופלא עשתה לה כנפיים, ופנחס היה למוקד עלייה לרגל לחוקרי שואה רבים מישראל ומהעולם. עדויותיו שמורות באוספי העדויות בווידאו של יד ושם ושל מכון הקרן להיסטוריה חזותית מיסודו של סטיוון שפילברג, בארכיון עדויות הווידאו של אוניברסיטת ייל מיסודו של פרופ' דורי לאוב, במוזאון "יד לילד" בבית לוחמי הגטאות, בארכיון "מורשת", וכן

בתוכנית טלוויזיה של ערוץ הקיבוץ מ-1986 ובתוכנית "חיים בגיל" בהנחייתו של אלכס אנסקי מ-1998 שהוקדשה ליום הזיכרון לשואה ולגבורה. בד בבד בנה פנחס ארכיון אישי עשיר מפורט, ובו שמר תרשימים, צילומים ומפות, רשימות תושבים יהודים ומה עלה בגורלם, טקסטים שונים שכתב או תרגם ואין-ספור גזרי עיתון שעסקו בזיכרון השואה.

אחד משיאי פעילותו היה ב-1996, כאשר לאחר חיפושים ממושכים הביא 135 מילדי בית היתומים בלובלין למפגש מרגש בישראל. ילדי בית היתומים הגיעו למפגש מרחבי העולם, ואיתם גם מורים ומדריכים מהצוות של הימים ההם. במפגש הציג קטעים מכתביה של נתנבלוט. כך כתבה ב-1964 על "ילדיה" שבגרו: "שבתי מישראל. פגשתי שם את הבנים והבנות שהכרתי כילדים בשנים 1944-1945 בפולין. היו אלה יתומים שניצלו בדרך נס בתקופת השואה. התבוננתי עתה בפניהם שהתבגרו, שזופים בגון חום זהוב, בעיניהם הבורקות, בעמידתם הגאה והאזנתי לסיפוריהם על גבורתם העשויה ללא חת, על התעקשותם והתמדתם במאבקם עם האויב ועם המדבר הלוחט. בהביטי על כל אלה שאלתי את עצמי האם הם אותם האנשים שהכרתי אז, או שהם אנשים אחרים".

מקולו של העד היחיד לקהילת זיכרון

בן הזקונים של פנחס ורחל, יותם, נולד ב-1968 אל תוך עידן העדויות הבוגרות של אביו. בעשור האחרון, בימי מחלתה של האם רחל, ניצלו האב ובנו את הביקורים השקטים בקיבוץ לשיחות קרובות.

סיפוריו המוכרים של האב זכו מתוך כך להקשבה מחודשת. מבין הסיפורים השונים הפציע סיפורה של רשת הבונקרים בסביבותיה של ברנוב ונצבע בצבעים עזים. החיים התת-קרקעיים ביער, באסם ובשדה החלו לקבל פנים מפתיעים של קהילה, שבורה ומרוסקת אומנם, אך גם מאוד קיימת.

"ככל שהקשבתי לסיפורים של אבי, הם החלו להשתלב אלה באלה", מספר יותם בשיחה אישית. נתן בורי, חבר ילדות של פנחס שגדל בבית צמוד לביתו, הסתתר עם משפחתו בבורות ברחוב שבו גדלו. ח'ליה ארבייטר שגדלה באותו הרחוב הסתתרה עם הוריה בבונקר

המרכזי מתחת לאסם. פנחס ואביו יצאו בלילות מהבונקר ביער אל הבונקר שמתחת לאסם, שם היה אפשר לשמוע חדשות מהפרטיזנים ולשוחח קצת עם ח'ליה. כאשר תפסו הגרמנים את אביו של פנחס ביער, שמע על כך אביו של נתן והגיע אל הבונקר של משפחת זיונץ לסייע לנשים ולילדים, כמה ימים לפני שהבונקר שלהם התגלה. וכאשר פנחס הפצוע ודודתו מינדליה הגיעו אבודים ומבועתים אל הבונקר בשדה, לאחר שמשפחתם נרצחה לנגד עיניהם, פינה להם אביו של נתן את מקומו משום שלא היה בכוחם להגיע למקום מסתור אחר.

עוד ועוד דמויות מצטרפות אל רשת החיים השוקקים, הבלתי נתפסים, שהתהוותה בתודעתו של הבן יותם מבעד לסיפוריו של אביו פנחס:

כאשר נחשף הבונקר המרכזי מתחת לאסם, ברחיה ח'ליה אל היער, שם מצא אותה בן ברנוב אחר, יחזקאל גלזמן, והביא אותה למחבואם של הפרטיזנים. בבריחה מאותו הבונקר איבדה הודס (הדסה) קשונשקה את שני ילדיה הקטנים. שנים לאחר מכן נישאה חיה בחצר ביתה של הדסה בקריית חיים. גם יחזקאל היה שם, גם פנחס.

"בהדרגה התבהר תפקידו העמוק של אבי בהתהוותם ובשימורם של הקשרים לאחר המלחמה. הוא היה הרוח החיה באיסוף העדויות, בחיבורים בין דמויות שונות מברנוב שהתפזרו ברחבי העולם, ארצות הברית ועד אוסטרליה", מספר יותם. גם אני מגלה בשיחותינו כי פנחס מתכתב בשקדנות עם "ההימנשות" בלובלין, מתיידד עם נכדותיה של חיה, נפגש עם בתה של הדסה ומשוחח שיחות טלפון ממושכות עם בתה של דבורה, גם היא ילדה מברנוב. הוא מראיין, כותב ונפגש ללא לאות, ממלא אחר מצוות אימו באהבה.

יותם זיו:

משיחה לשיחה עם אבי הצטברו עוד פרטים ועוד שאלות. הבנתי שאת מרבית האנשים שחיו ברשת הבונקרים של ברנוב פגשתי כבר כילד וכנער. הם כונו במסתוריות "האורחים", ולא ידעתי אז שהם "משפחת הבונקר" שלו. כאשר היה לי מספיק מידע על "האורחים" של ילדותי,

התחלתי להיפגש בעצמי עם המעטים שנותרו בחיים ועם בני משפחותיהם. אחת הפגישות המרגשות הייתה עם חבר הילדות של אבי, נתן בורי, ואחריה יזמתי מפגש של שניהם לאחר שנים של נתק.

זוהי אחת הדוגמאות הראשונות לאופן שבו הדור השני משמיע קול ייחודי ברור, ואף יוזם התפתחות בנרטיב של הדור הראשון: פנחס ונתן חיו בנתק של שנים ארוכות בשל הבדלים עמוקים ומכאיבים באופן שבו תפסו התרחשויות מסוימת בזמן השואה, אך יותם התעקש להפגישם מחדש לשיח כן. עוד תוצאה מבורכת של המפגש המחודש בין פנחס ונתן הייתה יצירת קשר אישי בין יותם ובנו של נתן, שגם הוא נכח במפגש האבות. ההתעניינות וההתערבות של בני הדור השני, ללא ספק תוצר פעילותו החינוכית הנחושה של פנחס, עוררו שאלות משמעותיות על אודות עתיד העדות: "האם באמת יש סיכוי שהדור השני, על אחת כמה וכמה הדור השלישי, יידעו בדיוק את המורשת הזאת, את הפרטים של מה שקרה להורים, באופן מספיק מהימן?" תהה פנחס בשיחה אישית. ויותם ענה לו: "יש לכם את השואה שלכם, והיא טבועה בכם, והיא מלאה בפרטי פרטים, אבל לי יש את השואה שלי, שהיא פחות עם פרטים אבל עם המון רגשות ותחושות, והיא שלי בדיוק כמו שמה שאתה עברת הוא שלך".

העברה בין-דורית של זיכרון

במפגשים של יותם עם בני המשפחות של ניצולי ברנוב התברר שכמה מהם ידעו מעט על רשת הבונקרים, ואילו אחרים שיתפו בסיפורים ששמעו ושפכו אור נוסף על הידע שהלך ונצבר. אלה ואלה ביטאו צמא גדול לדעת עוד, להכיר זה את זה, להיפגש.

באוקטובר 2015 החלטנו לנסות ולהיענות למשאלה שהביעו. פנחס, יותם ואני כינסנו מפגש של ניצולי רשת הבונקרים בברנוב ובני משפחותיהם, בקיבוצו של פנחס מענית. קראנו למפגש "בונקר בלב", הדהוד לרעיון שהקהילה הבין-דורית זוכרת ורשת הבונקרים ממשיכה להתקיים בלבבות. כשמונים אישה ואיש בני כל הגילים ובני כל הדורות הגיעו למפגש. לצד פנחס

ונתן, בני הדור הראשון, התייצבו בני הדור השני, השלישי ואפילו הרביעי.

היו שם משפחת זיון-זיו, משפחת בורי, משפחת ארבייטר-זמיר, משפחת קשונסקה-רובינשטיין, משפחת גלזמן, משפחת זייפנטרגר-וולפוביץ ועוד. במוקד המפגש עמדו מעגלי שיח שיועדו לבני דור מסוים או לכל המשתתפים, בהנחיית נשות מקצוע מתנדבות מ"עמד" ומהמכון הישראלי לאנליזה קבוצתית. מעגלי השיח עוררו, ואולי בעצם חשפו, תחושה מפתיעה של קרבה בין אנשים שרובם לא נפגשו מעולם, אך בכולם טמונים באופן זה או אחר הזיכרונות. בנה הצעיר של הדסה, בן ששים ושבע בעת המפגש, אמר: "כל חיי הרגשתי לבד. רק כאן, לראשונה, אני מרגיש שאני לא בודד יותר".

נכדו של יחזקאל, כבן שלושים בעת המפגש, ביטא הפתעה עמוקה מתגובתו הרגשית העזה: "האמת שזה הפתיע אותי. מדובר הרי בקהילה אירופאית מהעבר, ובכל זאת אני באופן אוטומטי מרגיש שייכות או קשר. לויאליות לעיירה של סבא שלי, שלא נותר ממנה כלום". הוא מנסה להסביר לעצמו ולנו את תחושת החיבור המשונה: "סבא סיפר סיפורים מאד מינימליסטיים, כמעט ללא פרטים, וגם זה רק כשנקלעתי במקרה לשיחה עם מישהו אחר. אבל ניסיתי לדמיין את הסיפורים של סבא. רק לקראת הסוף אמר לי שבחלומות הוא רואה את אשתו שנפטרה, ואת אימא שלו ואת אחיו".

בן הדור השני ממשפחת זייפנטרגר פנה אל פנחס ברגעי המפגש האחרונים פנייה מכמירת לב ונואשת: הוא ביקש ממנו לאמת עבורו פרט מידע מסוים על אביו. הוא שאל את פנחס שוב ושוב והסביר שהוא חייב לדעת מה היה שם, הוא אינו יכול לשאת עוד את אי-הוודאות:

הרבה מאד הם לא דיברו, מדי פעם יצאו דברים, היה המון בכי בבית. כילד שצריך לגדול עם כל הסיפורים האלה, אני חשבתי שזה דמיון, ניסיתי לאמת עם אבא של יותם, האם זה דמיון או שיש שם איזו מציאות? הסיפורים שלהם הרי כל כך פנטסטיים, שבמוחו של ילד, האובדן של כל כך הרבה משפחה... חשבתי שהם ממציאים את הסיפורים האלה, שאולי הם ירדו מהפסים.

אחרי עשרות שנים נפגשים שני האחרונים מניצולי הבונקר - פנחס ונתן בורי

"בונקר בלב"

במרכז פנחס זיונץ ונתן בורי, בני הדור הראשון.
בני כל הגילים ובני כל הדורות הגיעו למפגש

נתפס. אך האמת היא שכל מי שנכח שם נצמד אליו, חסה תחת כנפיו, ביקש לגעת בליבו הפתוח. נכדתה של חיה:

"הגענו למענית כל המשפחה, ישבנו סביבך וסיפרת לנו את הסיפור שלך. ידעת לדקלם תאריכים, שמות, כתובות. לסרטט את רחוב מגורייך בילדותך ולספר מי גר בכל בית ומה עלה בגורל של כל אחד ואחת. זה היה מפעל חיך, השמות, הסיפורים. היית הקשר שלהם לחיים. יצא לי לחשוב הרבה, איך זה להיות שורד שואה עם זיכרון כזה. לראות שוב ושוב כמו סרט בראשך את מה שהיה, בלי יכולת להדחיק אפילו שנייה. אבל מצאת את הדרך, סיפרת, ואנחנו פשוט גמענו כל מילה שלך".

בעדות של פנחס היה דבר מה חי ונועז שאני מכנה תנועה פנימית גמישה. היו רגעים שבהם נשמע מאורגן ומובנה מאוד, מדייק בתאריכים ובמקומות דיוק כמעט אובססיבי. לרגעים ניכרה בו איזו קורת רוח מזיכרונות החד כתער, כאילו הוא מביט בעצמו, הנושא עדות, בשביעות רצון מסוימת, ואולי היה זה מבטה של אימו בבנה הנבון. היו רגעים שבהם נשמע כילד אחוז בעתה. המילים רדפו אז זו אחר זו במהירות, מאיימות לאבד קשר. ברגעים אחרים נשמע כמבוגר המשוחח עם הילד הזה, מרגיע ונותן תוקף לרגשותיו, אולי כפי שאנה ידעה להקשיב לו לאורך חייו. ברגע מסוים השתתק ומבטו התרחק לרגע, ואז שב והצטלל, והינה הוא שוב בינינו. אהבתי להתבונן בפנחס מספר את סיפורו, מחליף גלימות והבעות, ואז עייף כל כך, מבקש לחזור הביתה לנוח.

חויות טראומטיות עלולות לקפוא בנפש, לא להשתנות או להתפתח, לא לעבור התמרה לכדי סיפור אישי חי. תאורטיקנים של טראומה 11 מתארים לעיתים חוויות טראומטיות כאירוע רחוק המתנהל אי שם, חיצוני ואחר מהסובייקט החווה אותו. הפסיכואנליטיקאית דנה אמיר כותבת בספרה להעיד על העדים:

לעתים קרובות ניצולי טראומה מדגישים כי הם אכן חיים בשני עולמות נפרדים: עולם הזיכרונות

דוגמאות אלו מהמפגש "בונקר בלב" ממחישות את כוחו של תהליך ההעברה הבין-דורית של טראומה. בתפיסה הפסיכואנליטית חומרים נפשיים עוברים מאדם לאדם בתהליכים מורכבים של תקשורת מודעת ולא מודעת. חומרים נפשיים יכולים לחלחל, לחמוק בין מה שנאמר ומה שהושתק, בין הגלוי לסמוי. כך קורה שאנו יודעים היטב גם מה שלא נאמר לנו במפורש, במילותיו של הפסיכואנליטיקאי כריסטופר בולאס: הידוע שלא-נחשב (The Un-Thought Known). בשיחותיי עם פנחס, בן שיח סקרני וביקורתי, השתמשתי בדימוי של Wi-Fi: אנשים מחליפים מילים ורעיונות באמצעות "החיבור הגלוי", אך מתחת לפני השטח מתקיים חיבור נוסף, ובו לא מודע חובר ללא מודע במעין רשת סודית. חשבנו יחד על רשת ה-Wi-Fi הסבוכה, המתקיימת בין הורים וילדיהם במשפחות שבהן דור ההורים עבר טראומה קשה.

פנחס מעולם לא הסביר לבניו מיהם "האורחים" המסתוריים שפקדו את ביתם, אך נדמה כי יותר קלט כי "האורחים" מחזיקים בידיהם את סוד געגועיו של אביו. הרי הם היו שם איתו, הם מכירים את חייו הקודמים מקרוב. האם זו הסיבה שיותר יוצא לחפש אחר "האורחים" בעצמו? לבקש באמצעותם מבט נוסף על אביו ועל עולמו? אנחנו מהרהרים יחד בתחושת החיבור המוזרה שהציפה את נכדו של יחזקאל, בחוויה שתיאר בנה של הדסה שרק בתוך הקהילה הזאת הוא אינו לבדו. לכאורה כמה עשרות אנשים שרובם לא נפגשו מעולם, לאמיתו של דבר - קהילה זוכרת שיש לה שפה משותפת יוצאת דופן.

כוחו של פנחס כעד הורגש במפגש באיכותו החיבורית העמוקה. הייתה איכות מחברת ומאגדת ברמת המילים שאמר. סיפוריו שילבו פרטים רבים עם מבט רחב יריעה וסופרו עם יכולת נפלאה לעורר הזדהות ועניין. אך אני מתכוונת לדבר מה נוסף, חמקמק אבל מורגש היטב; אני מתכוונת לאיכות המחברת הגלומה בהסכמתו השקטה להיות עבור כולנו אב של שבט, אב של קהילה, פצועה אך גם מאוד קיימת. ניתן לחוש זאת בשאלותיו של בן הדור השני הפונה אליו שוב ושוב כאל האב הגדול, האב האחרון, שבכוחו להסביר את הבלתי

הטראומטיים) שהוא מעין הווה נצחי (ועולם המציאות) שהוא ההווה הקונקרטי). לרוב אין הם מעוניינים ואף אינם מסוגלים לאחד את שני העולמות, ועובדה זו משמרת את הזיכרון הטראומטי עצמו קפוא וחסר זמן והופכת את התנועה הנפשית כולה לאוטומטית, חסרת מטרה ונטולת פשר.

הניתוק של החוויה הטראומטית מהמספר שחויה אותה מוסבר באמצעות העודפות (excess) המאפיינת את החוויה. החוויה הטראומטית היא עודפת, רוויה מדי, מלאה ב"יותר מדי", ולכן חומקת מהאפשרות לקבל ייצוג ומשאירה בתוך הנפש לקונה ריקה, מעין חור שחור. בין "היותר מדי" ל"לא כלום" הנפש מיטלטלת, זוכרת בחיות מבעיתה, קופאת באין זמן ובשום מקום, בלא מילים שיש להן משמעות.

דנה אמיר מציעה לחשוב על עדות של חוויה טראומטית באמצעות ארבעה מודוסים. שלושה מהם - המודוס המטונימי, המודוס האקססיבי והמודוס המוזלמני - מדגימים צורות התייצבות מול האירוע הטראומטי שיש בהן היתקעות, דרך חזרה כפייתית, צמצום, הקפאה ושימור, פירוק ואיון של החשיבה. אך המודוס המטפורי נדמה כתיאור נפלא של פנחס: צורת התייצבות מול האירוע הטראומטי שיש בה תנועה בין עמדות פנימיות. דנה אמיר:

המונח מודוס עדות מטפורי מתייחס לאותם אזורים בתוך נרטיב העדות שנוכחת בהם פונקציית העד הפנימי. זוהי הפונקציה המאפשרת את התנועה בין הגוף הראשון לבין הגוף השלישי של החוויה או בין הגוף החווה לבין הגוף המתבונן, הרפלקטיבי. הפונקציה המאפשרת לחרוג מן העודפות של חוסר הישע הטראומטי אל היכולת להתבונן בעודפות הזאת; הפונקציה המאפשרת את התנועה המדומיינת בין עמדת הקורבן לעמדת העד ואת יצירת המרחב הפנימי באמצעות התנועה הזאת, מרחב המאפשר את המעקב הדינמי משדה התייחסות אחד לשדה התייחסות אחר מבלי שתאבד בתוכו החוויה עצמה.

לפנחס הייתה דרך יוצאת דופן להיות בתוך החוויה, ואז להתבונן בדברים ולנסח את חווייתו אלינו המאזינים, ואז לשוב אל פנים החוויה. הוא ידע לשייט בין "היות בתוך" ו"דיבור על", בין חוויה והתבוננות בה, בין היות לבד לבין תקשורת סקרנית עם האחר. דנה אמיר: "אפשר אפוא לראות במודוס המטפורי את הזירה שבה כוחו המכוון של סיפור החיים נאבק בכוחה המפרק של הטראומה - ויכול לה".

בספטמבר 2018 נסעתי לפולין, וביקרתי בעיירת הולדתו של פנחס ברנוב. ברחוב פולבֶּסְקָה חיפשתי את בית ילדותו, ומצאתי את מה שנותר ממנו. הבית היה נעול, אך התעכבתי בחצר הגדולה שבה שיחק עם נתן וח'לה. הייתי בכיכר השוק, וראיתי את הכנסייה ואת בית הספר הפולני שבו למד. פנחס כבר היה חולה מאוד, ולא יכולתי לשתף אותו בחוויותיי. דמיינתי את התרגשותו לשמע הדברים, וראיתי את עיניו הבורקות לנגד עיניי. בכיכר השוק, על ספסל שבור, סיפרתי לקבוצה שלי את סיפורו כפי ששמעתי אותו ממנו.

הייתי מודעת היטב להבדלים בין בחירות המילים שלו ושלי, להבדלים בטון ובדגשים. משהו בפער בין הסיפור שלו לסיפור שלי את סיפורו הכאיב לי מאוד, אני מניחה כי ידעתי שלא יספר עוד את סיפורו בעצמו.

כשסיימתי לספר, הצטופפנו סביב המחשב והראיתי לחברי הקבוצה וידאו של פנחס מספר את לקח השואה שלו. זהו סיפור מופלא המתרחש בגרמניה, זמן קצר לפני העלייה ארצה. פנחס, כבן ארבע עשרה וחצי, מטייל עם חברו יעקב קופרבלום¹ לעבר עיירה גרמנית. וכך סיפר:

בהגיענו לעיירה אנו שומעים מרחוק מוזיקה נפלאה. אנו מתקרבים לשם כדי להאזין למוזיקה ומגלים כי היא בוקעת מבית קפה, תזמורת קטנה מנגנת בו. אנו מציצים מבעד לחלון ורואים שלושה נגנים. אחד מהם הוא איש מבוגר המנגן באקורדיון. נגינתו מקסימה אותנו ושובה את לבנו. איננו יכולים להתנתק מן הצלילים הנפלאים. בימים הבאים לא חזרנו לכיתת הלימוד, ומדי יום הגענו לאותו בית הקפה. באחד הימים, כאשר חזרנו לפנות ערב לבית שגרנו בו, גמלה בלבנו החלטה נחושה: אנו מוכרחים להשיג סכום כסף ולקנות אקורדיון.

¹ יעקב קופרבלום (היום שמו Jack Kuper) היה חברו של פנחס זיונץ בבית היתומים. הספד שלו באנגלית נמצא בחוברת זו בעמ' (71) 42

פנחס ויעקב מתכננים לגנוב אופניים של ילד או ילדה גרמניים, למכור את האופניים ובכסף לרכוש לעצמם אקורדיון. זוהי גם נקמה ראויה בגרמנים שלקחו מהם הכול. אך התוכנית אינה עולה יפה, והילדה הגרמנייה שאת אופניה ביקשו לגנוב שרועה על הקרקע ובוכה בכי תמרורים.

פנחס כותב:

נמלאנו רגשות חמלה ורחמים. הרמנו את הילדה, הרגענו אותה, ניגבנו את דמעותיה, ליטפנו אותה ושאלנו למקום המגורים של הוריה. אני לקחתי את ידה ביד, חברי לקח את האופניים, וכך הבאנו אותה להוריה. הם הודו לנו, ואנו גמגמו משהו בגרמנית רצוצה. התכנית לגנבת האופניים התפוגגה. בלי אומר חזרנו שפופים הביתה.

משהו מהותי השתנה בנפשנו, גם אצלי וגם אצל חברי יעקב. איבדתי באחת את רצוני "לנקום", ומאז ועד היום איני מסוגל לשנוא אף אחד.

האם באופן הזה יתנהלו מעתה עדויות השואה? המאזין לעד ימסור את עדותו שלו על העדות ששמע וילווה את עדותו בצילומי העד הראשון? ואילו הדורות הבאים ימסרו את עדותם על עדותנו וימשיכו להתבונן בחומרים שכל דור ישאיר אחריו? התאוריה הפסיכואנליטית מספקת לנו הסבר על אופני ההדהוד של העדות בתוך הנפש, מבקשת מאיתנו להיות עדים לעד ועדים לעצמנו, בעת ובעונה אחת. ג'ורג'יו אגמבן כותב: "להעיד משמעו להציב את עצמך, בשפתך שלך, בעמדתם של אלה שאיבדו אותה זה מכבר, להתנחל בתוך השפה החיה כמו הייתה מתה, או לרעות בשדות השפה המתה כמו הייתה חיה".

עמרי בן יהודה מציע תרגום שונה באופן מכריע לבית המסיים את שירו של צלאן שהבאתי בראשית המאמר: "לא-אחד/ מעיד עבור/ העד". "יש לשים לב שצלאן הקפיד כאן על כתיבת האף-אחד כשם, באות גדולה "Niemand" מסביר בן יהודה, "ולכן אין כוונתו לשלילת העדות אלא לחיוב שלה. העדות בהחלט תיתכן, והיא נעשית, אלא שמי שמבצע אותה הוא לא אחר מאשר אותו לא-אחד". בתרגום הזה

אני שומעת את צלאן מניח על כתפנו את האחריות להמשכיות העדות, מבקש מאתנו להוסיף ולפענח מיהו "לא-אחד". האם ידע צלאן מתוך הכאב שהכריע אותו שלא-אחד אלא קולות שלובים של קהילה זוכרת יאפשרו לנו להוסיף ולהעיד עבור העדים? אני חושבת על הקהילה הזוכרת של פנחס: אנה מתייצבת מולו מאז נעוריו בתור נוכחות חיה, אספת הקיבוץ יוצרת מעטפת של האזנה שקטה לסיפור שסופר בפעם הראשונה בפומבי, תלמידים ומורים מפתחים עימו שיח פורה במשך שנים, ילדי בית היתומים בלובלין נענים לקריאתו מרחבי העולם, האורחים המסתוריים על ילדיהם ונכדיהם נעשים לקהילה פעילה. בנו שלו משמיע את קולו הטרנספורמטיבי בתוך הסיפור.

ובשנים האחרונות של פנחס, כשהוא כבר חלש וחולה, יותם ואני מספרים את הסיפור בדרכנו במפגשי "זיכרון בסלון". אנחנו מראים את פנחס מדבר בקטעי וידאו, מנסים לנסח מחשבות משלנו, ואז שוקעים שוב בקטעי הווידאו עתירי הכאב והיופי. אנחנו יושבים נפעמים מול הכמיהה של משתתפי המפגשים האלה לדבר. כמו קהילה אבודה שסוף-סוף נפגשת, וכולם רק מחכים שמישהו יגיד: בואו נשב לדבר על זה.

פנחס זיונץ נפטר ב-30 בנובמבר 2018, והוא בן שמונים ושמונה. הוא נטמן בקיבוץ מענית, מלווה באנשים הרבים שקולו הכן, הישיר והחם נגע בהם. המאמר הזה מוקדש לו באהבה.

ד"ר אורנה ראובן היא פסיכולוגית קלינית ועמיתה במכון תל-אביב לפסיכואנליזה בת זמננו, מרצה באוניברסיטת תל אביב ובמרכז הבינתחומי הרצליה, מחברת הרומן הפסיכולוגי "המכתב" במשותף עם יאיר אלדן.

היא בת זוגו של יותם זיו, בנו הצעיר של פנחס זיונץ.

המאמר לקוח מהחוברת "בשביל הזיכרון" 33, ביה"ס להוראת השואה, יד ושם.

ההתמודדות של הניצולים וצאצאיהם עם טראומת השואה

כוח האומה הוא בזיכרונה - זה מותר האדם. ואם אנו רוצים לחיות, ואם אנו רוצים ושואפים לצוות את החיים לבנינו, אם אנו מאמינים שהוטל עלינו צו לסלול דרך אל העתיד, הרי עלינו ראשית כל לא לשכוח ולרשום. (פרופסור בן-ציון דינור, ידיעות יד ושם, 1956)

לפני כמה שנים בתי, עדי פישברג, בסיום לימודיה בקורס ניצולי השואה בקולנוע הישראלי. להלן קטעים מעבודתה, "ייצוג ההתמודדות של הניצולים וצאצאיהם עם טראומת השואה בקולנוע הדוקומנטרי הישראלי של שנות האלפיים".

דור ראשון

לפי בר-און (1994), מבחינה היסטורית-משפטית ניצול שואה (להלן דור ראשון) הוא "מי שחי תחת הכיבוש הנאצי בתקופת מלחמת העולם השנייה, שהיה נתון בכוח או בפועל למדיניות 'הפתרון הסופי', והצליח להישאר בחיים". הגדרה זו נכונה בנוגע לשארית הפליטה של הגטאות, מחנות המוות ומחנות הריכוז.

הניסיון להנציח את מורשת השואה, לזכור אותה ולהנחיל את הזיכרון לדורות הבאים הוא המטרה המרכזית של עמותת יוצאי לובלין וסביבותיה לדורותיהם. בהתאם לכך אנו מרבים לדון בסוגיה זו ולחפש דרכים ופעילויות שיסייעו ליישם את מטרותנו. בקהילתנו נעשית עבודת תיעוד מרשימה של קורות יהדות לובלין וסביבותיה, לרבות הנצחת הסיפורים האישיים של המשפחות לפני השואה ובמהלכה.

הניתוח שלהלן מנסה להוסיף עוד נדבך: הרחבת הידע העולה מתוך ספרות המחקר (הפסיכולוגית והסוציולוגית) וניתוח של כמה מושגי מפתח שאנו מרבים להשתמש בהם - דור ראשון, דור שני, דור שלישי. הניתוח מתבסס על עבודה סמינריונית שהגישה

ההגדרה הורחבה על ידו גם על אלו שברחו לרוסיה או עלו ארצה לפני המלחמה, וזאת בשל היוכחותם בעוצמת המטען הרגשי של הסבל, האובדן והניתוק שחוו.

הטראומות של הפרידה מיקריהם, הסבל הפיזי, הסבל הנפשי והבדידות הקשו על הניצולים לבנות קשרים חדשים אחרי המלחמה, ותחושות של אובדן וריקנות השתלטו עליהם - גם בהיבט פרטי וגם בהיבט לאומי של אובדן המולדת.

חדורי תחושת שליחות הגיעו בעיקר הצעירים מביניהם לארץ, אחרי שנים של סבל וייסורים, נדודים ותלאות באניות מעפילים ומחנות עקורים, לעיתים ללא משפחה וללא בית, אל חוף מבטחים - לארץ ישראל.

בתקופה זו האידאל הציוני היה הערך החברתי החשוב ביותר בארץ. היישוב סבר שהדרך היחידה להגשמת החלום הציוני תהיה באמצעות התהוותו של ה"צבר", "היהודי החדש", אשר היווה את ניגודו המוחלט של ניצול השואה שכונה **"אבק אדם"**. היהודי הגלותי נתפס כחלש וחסר אונים ואף כמי שהלך **"כצאן לטבח"**. הניצולים עוררו יחס של חשדנות כלפיהם והתקשו להשתלב בחברה. כתוצאה מיחס זה רבים החלו להסתגר בתוך עצמם, וכך הפך **"קשר השתיקה"** לאחד מן המאפיינים הבולטים שהעיבו על כישוריהם החברתיים והמשפחתיים (צ'ייטין, 2007).

דור שני

"נרות זיכרון" קוראת להם דינה ורדי (1990) בספרה **נושאי החותם**. מתוך תחושות של אובדן וריקנות בנפשותיהם המיוסרות ביקשו הניצולים למצוא תוכן חדש לחייהם, ומעט פיצוי ותחליף לבני משפחותיהם שאבדו, באמצעות הילדים שנולדו. החוקרים מסבירים שכך "ההורה הניצול מנסה לבנות מחדש, דרך ילדיו, את תחושת זהותו". מצד שני, "הם מונעים מן הילדים את היכולת לאינדיווידואציה וליצירת זהות ייחודית" (שם). ילדי הניצולים, בני ובנות **הדור השני לשואה**, אמורים היו למלא אפוא את החלל הרגשי העצום שהותירה השואה בנפשותיהם של הוריהם הניצולים,

בני הדור הראשון. יתר על כן, הם גם נועדו לבנות את המשך ההיסטוריה המשפחתית, ועל כן הלם אותם השם **"נרות זיכרון"**. אחד מן הסממנים של אותם "נרות זיכרון" היה השמות שבהם נקראו - על שמות הורים, אחים ואחיות וכו' שנספו בשואה. לרוב נבחר אחד מן הילדים להיות "נר הזיכרון" במשפחה, בדרך כלל זה שגילה יותר עניין ואכפתיות. הדבר שחרר את אחיו מהעומס הרגשי שרבץ על המשפחה.

אהרון האס (1999), שהיה בעצמו בן לניצולים, מעמיק בספרו **הדור השני בצל השואה** לחקור את השפעת השואה על חייהם של בני ובנות הניצולים. הוא מעיד על עצמו ש"לגדול פירושו היה לרסן את עצמי, לעיתים עד כדי שיתוק, לשמע המילים: איך אתה יכול לעשות לי את זה אחרי כל מה שסבלתי?". הוא מוסיף ש"בני הניצולים שימשו סמלי תחייה ושיקום להוריהם", כמו גם "תזכורות לאובדן וסמלים של פיצוי" (שם). התגובות על סיפורי ההורים משתנות בהתאם לתוכן ובהתאם לסגנון ולגיל של הילדים. בני הדור השני שונים זה מזה בידע ההיסטורי הכללי של השואה, וגם בידע על ניסיונות הוריהם. בעיקר הם זוכרים סיפורי גבורה, מה שמפתח אצלם יכולת של חסינות מסכנות עתידיות. בבתים שלא דיברו בהם, היו ילדים שפיתחו פנטזיות. לעומת זאת בבתים שדיברו וסיפרו בהם על המצוקות והסבל, חשו לפעמים הילדים חרדות וזעם.

תפיסת הילד את הוריו השפיעה על הדימוי העצמי שלו. אלה שראו את הוריהם באור חיובי - בעלי תכונות של גבורה, שליטה ועוצמה - היו בעלי דימוי עצמי גבוה, ואילו אלה שראו את הוריהם כקורבן היו בעלי דימוי עצמי נמוך.

עוד התברר במחקר שככל שהלכו הילדים והתבגרו, כך תפיסתם את ההורים הייתה חיובית יותר. יתר על כן, ככל שקיבלו יותר מידע על התנסויות ההורים בשואה, כך גילו יותר אמפתיה והבנה.

דור שלישי

בני **"הדור השלישי"** הם נכדיהם של ניצולי השואה,

ילדיהם של בני הדור השני.

ישנם חילוקי דעות בין החוקרים בנוגע להעברת טראומת השואה גם לבני הדור השלישי. ד"ר מירי שרף ופרופ' עפרה מייזלס טוענות כי "זוהו סימנים עקיפים לפוסט טראומה שאיננה מעובדת או בעיות במנגנוני היקשרות בקרב בני דור שני ושלישי לשואה" (אבן, 2012): הגנת היתר של ההורים הניצולים על ילדיהם, חששות שמא ייפגעו כתוצאה מיציאה לטיולים... כל סוגי הדאגה שממנה סבלו בני הדור השני, עברו במקרים רבים אל ילדיהם, בני הדור השלישי לשואה. גם דני דרבי ותמר פודולי (2012) מתארים את בני הדור השלישי ככאלה שסבלו מסביבה שאינה מעודדת תקשורת רגשית. חרדות, דיכאונות, הפרעות אכילה וגילויי התנהגות חריגה גרמו להפרעות תפקוד, ואף השפיעו לרעה על תחום הזוגיות.

בפרק המבוא בספרו **בין פחד לתקווה** טוען בר-און (1994) שהחוקרים הפסיכולוגים מאמינים שגם צאצאיהם של ניצולי השואה, בני הדור השני ובמידה מסוימת גם **בני הדור השלישי**, צריכים לעבור "**תהליך עיבוד**" אף שלא חוו על בשרם את מוראות השואה. הצורך הזה נובע מכך שההורים מנעו מהם העברה של התכנים הטראומטיים שחוו בשואה, תכנים אשר ההורים רצו לחסוך מילדיהם. בר-און מציג שישה מרכיבים הכרחיים שיש לקחת בחשבון כאשר מבקשים לתאר את תהליך העיבוד הזה:

א. **ידע** בסיסי לגבי קורות המשפחה בשואה.

ב. **הבנה** - איך קרה מה שקרה?

ג. **תגובה רגשית** - בעקבות החיבור בין הידע לבין ההבנה התגובה יכולה להיות כעס, בושה, גאווה, מועקה או עירוב של כמה מן התגובות הללו.

ד. **עמדות** והסקת מסקנות להווה ולעתיד.

ה. **התנהגויות** - הידע, ההבנה, הרגשות והעמדות אמורים לעצב את ההתנהגות המתאימה כלפי ניצולי שואה ואחרים.

ו. **אינטגרציה** של כל אלה מבחינת ההתייחסות לעבר ולהווה.

בסקר שנערך על בסיס הקטגוריות הללו נמצא שאין התאוריה תואמת את המציאות: הידע, ההבנה והרגשות לא משפיעים בהכרח על העמדות וההתנהגויות. השואה מגויסת למציאות החברתית בישראל בעיקר ממניעים פוליטיים למיניהם. בתוך המשפחה עצמה יש סיכויים רבים לכך שכלל שעיבדו הדורות הקודמים את טראומת השואה, כן השפיע הדבר על דפוסי מחשבתם של הצאצאים (בני הדור השני והשלישי).

לפי בר-און (שם), **הדור השלישי** לניצולי השואה הוא הדור הראשון המשוחרר מאקט ההגירה בדור הראשון ומהתגובה אליו בדור השני. בני הדור השלישי כבר עשו עבודת שורשים, ולצורך זה ראינו את סביהם וסבותיהם. לפיכך הנכדים יודעים לרוב יותר מהוריהם, בני אותם הניצולים. הסיבות לכך הן שינוי ערכי בחברה הישראלית, דפוסי התקשורת במשפחה או אישיותם של הצעירים הללו.

על ההתלבטות המלווה את בן הדור השלישי, בין זיכרון אישי לזיכרון לאומי, ועל האחריות להעביר הלאה את הזיכרון, כותב פרופ' עדי וולפסון (2013):

"מעבר לזיכרון האישי המשפחתי יש גם זיכרון לאומי. והשאלה שלי כל השנים הייתה איפה השואה נוכחת נפקדת בחיי או בחיינו, והאם יש לי תפקיד בכל הדבר הזה, ובעיקר תפקיד כלפי ילדי, האם יש לי אחריות להעביר להם משהו. אני קראתי לספר "אני שלישי" ובעצם הגדרתי את עצמי כדור שלישי, אבל אני לא יודע מה זה בדיוק דור שלישי. האם זה דור שלישי ביולוגי? נכדים לסבים שהיו ניצולי שואה? או האם כולנו דור שלישי חברתי תרבותי כי ספגנו חינוך מסוים, תרבות מסוימת, ימי זיכרון. ההתלבטות הזו בעצם באה לביטוי גם בספר, אבל הייתי משוכנע שהספר הזה הוא מסע ויש לי איזה שהיא אחריות וגם איזה שהוא תפקיד להגיד משהו, לומר משהו ולהעביר משהו לילדי..."

צביקה שולמן

"קוראים לי לולה"

אחותה ובעלה. בשנת 1941 הגרמנים פלשו אל מעבר לנהר הבוג, קו הגבול (לפי הסכם מולוטוב-ריבנטרופ) שחילק את פולין בין גרמניה לברית-המועצות. כבר בתחילת הפלישה הופצצה לוצק מהאוויר על ידי הגרמנים, והבית של רוז'ה ובעלה נפגע קשות. רוז'ה ובעלה נהרגו במקום, ולולה החליטה לברוח לעבר לבוב. בתקווה ששם תינצל.

בדרכה ללבוב היא פגשה פליטים רבים, יהודים ונוצרים. ידידה הנוצרי פנצ'יאן, שברח איתה מלוצק, העלה רעיון: ייתכן שיהיה לולה קל יותר לשרוד בזהות של נוצרייה. פנצ'יאן עזר לולה להשיג תעודת לידה של ילדה נוצרייה (בגילה של לולה) שמתה. לולה נפרדה משמה. זהותה ודתה הוחלפו. היא הייתה להשבייטה הנוצרייה מלבוב. השריד היחיד ששימרה מעברה היה מקצועה כאחות, מקצוע שהיא החלה ללמוד בלובלין.

לאחר כמה שבועות הוקם הגטו בלבוב. היהודים מהעיר וסביבותיה נדחסו לתוך שטח קטן וצפוף. השבייטה עבדה כאחות בלבוב, אחות נוצרייה הנמצאת מחוץ לחומות הגטו. מדי פעם היא הוכנסה לגטו באישור הגרמנים כדי לטפל במחלות קשות ובמגפות טיפוס. להשבייטה היה רעיון שהפך לשיטה: להציל ילדים יהודים ולחלץ אותם מהגטו. היא הייתה נכנסת לגטו באישור הגרמנים ומסמנת ילד בריא כחולה במחלת הטיפוס. הגרמנים פחדו להתקרב אליהם (בגלל החשש שיידבקו במחלה) ואשרו להוציא את הילד מהגטו באופן מיידי. השבייטה העבירה את הילדים לבתים של נוצרים כדי שאלה ישמרו על הילדים (בזהות נוצרית בדויה) עד לתום המלחמה. ילדים רבים הוצאו מהגטו בדרך זו, אך לאחר זמן מה הרבנים שבגטו הבינו כי הילדים מופנים לבתים של גויים והחליטו לצמצם את שיתוף הפעולה עם השבייטה.

המשפחה ישבה לסעודת החג: השבייטה, בעלה יוזק*, בתם היחידה קטז'ינה, חתנם מארק ונכדיהם. על השולחן היו המאכלים האהובים על כולם, כמיטב המסורת הפולנית. כל צלחות האוכל וכלי ההגשה החגיגיים היו מפורצלן פרחוני המעוטר בפס זהב. יוזק, אבי המשפחה, פתח בנאום קצר לכבוד החג ואמר: "חשוב מאוד לדבר אמת ולחיות באמת". שנייה אחר כך התפרצה השבייטה אשתו לתוך השיחה ואמרה, כשעל פניה הבעה של חצי חיוך וחצי רוגז: "לא היה לי רגע בחיי שלא שיקרתי בו". שתיקה השתררה בחדר, אף אחד לא רצה להמשיך בשיחה. באותו הרגע אי-אפשר היה להבין את ההיגיון במשפט שאמרה השבייטה - רופאת ילדים מכובדת בלודז', אימא, סבתא ונוצרייה מאמינה.

לאה יוכטמן נולדה בלובלין בשנת 1920, בת זקונים להוריה. אחותה חנה נולדה שנתיים לפניו. אחותה רוז'ה ואחיה שעיה היו מבוגרים ממנה: הם נולדו מאמא אחרת, אמא שנפטרה בגלל סיבוך בלידתו של שעיה.

ללאה היה כינוי חיבה, "לולה". היא אהבה מאוד את הכינוי הזה, וכולם כינו אותה כך. אחותה למחצה רוז'ה למדה הנדסה, התחתנה ועברה לעיר לוצק. אחיה למחצה שעיה** נעזר בכספי הביטוח שקיבל בשל מות אימו בלידתו, וב-1932 החליט לעבור לפלסטינה. אחותה חנה*** למדה בבית ספר לאחיות בלובלין. בשנת 1938 גם לולה החלה ללמוד בבית הספר לאחיות בלובלין.

המלחמה הגיעה ללובלין בספטמבר 1939. לולה ואחותה חנה החליטו לברוח מלובלין. חנה ברחת עמוק לתוך רוסיה, ובשנות המלחמה עבדה כאחות ברכבות של החיילים הרוסים. לולה ברחת ללוצק, שם גרו

לולה. 1938

צביקה ורלי עם קטז'ינה ויוז'ק. 2019

אחרי פרק זמן מסויים, כאשר השבייטה כבר הרגישה בנוח בזהותה החדשה, היא עזבה את לבוב, עברה לוורשה ושיתפה פעולה עם המחתרת הפולנית. היא חשבה כי בדרך זו תוכל לתרום יותר למאבק נגד הגרמנים. לאחר כמה חודשים עקב תקלה בתקשורת בין חברי המחתרת, נתפסה השבייטה על ידי הגרמנים. היא עונתה קשות, אך לא נשברה. הגרמנים שלחו אותה למחנה אושוויץ כאשר פוליטית פולנייה, ושם הוטבע לה מספר על היד. לאחר כמה חודשים היא הועברה למחנה בוכנוולד כדי לעבוד בו כאחות (אסירה). עם סיום המלחמה השבייטה שוחררה מהמחנה.

השבייטה חזרה להיות חופשייה. חוויות רבות עברו עליה מאז תחילת המלחמה. האם לחזור ללובלין, לשם לולה וליהדות? או להמשיך כהשבייטה, השם שהציל את חייה? השבייטה בחרה להישאר השבייטה! היא בחרה להישאר נוצרייה, לעבור לעיר לודז' ולהתחיל חיים חדשים! השבייטה נרשמה ללימודי רפואה, סיימה אותם והייתה לרופאת ילדים - מקצוע שישמש אותה כל חייה. היא התחתנה עם רופא ממשפחה נוצרית, וב-1950 נולדה להם הבת קטז'ינה. השבייטה ובעלה גידלו את בתם קטז'ינה באהבה רבה. ביתם היה מלא באנשים שהשתייכו לעילית של לודז' ובאנשי רוח פולנים. השבייטה לא סיפרה לקטז'ינה על אודות עברה היהודי ואף ניתקה בהמשך את קשריה עם אחותה חנה, ששרדה את המלחמה, נישאה וילדה בן. הנתק היה מוחלט: השבייטה לא רצתה שביקור, מכתב, מתנה או שיחת טלפון יסגירו את עברה.

במשך יותר מחמישים שנה השבייטה הצליחה לשמור את סודה ולא גילתה אותו לילדיה ונכדיה. בתחילת שנות האלפיים ילדיה של קטז'ינה החלו לשאול שאלות. הם לא הבינו, איך ייתכן שכל הזמן מדברים על המשפחה של סבם, אך לא אומרים אף מילה על משפחתה של סבתם? הם חקרו, שאלו, תהו והיו סקרנים. בשנת 2002 התגלה להם רמז ראשון: הם גילו שבן דודם, אריה הוכברג, נמצא בניו יורק. למעשה, אריה היה זה שחיפש אותם ומצא. לאחר שסודה הגדול התגלה, השבייטה הסירה את כל המחסומים. אחרי יותר מחמישים שנה של שתיקה היא החלה לשתף את כל בני משפחתה בסיפורה האישי המרתק. היא אף חידשה את הקשר הטלפוני עם אחותה חנה שגרה

בישראל. ההפתעה הגדולה שציפתה לקטז'ינה, לבעלה ולילדיה הייתה שמרבית חבריה של השבייטה, לרבות אבי המשפחה, ידעו על אודות עברה היהודי של אמם וסבתם. כולם ידעו **פרט להם**.

לאה-לולה-השבייטה נפטרה בלודז' בשנת 2007.

קטז'ינה סיפרה לנו את סיפור הגבורה של אימה בביתה שבלודז'. הרגשנו את האהבה הרבה והכבוד שלה לאימה. הסיפור המלא הוסרט והוקלט במלואו, והוא יוצג בארכיון האינטרנט של "תיאטר NN" בלובלין. 12 שנים לאחר מות אימה, הסכימה קטז'ינה באצילות נפש לשתף את כולנו בסיפור הגנוז שהמלחמה האכזרית יצרה.

תודה לקטז'ינה ובעלה שאירחו אותנו בנדיבות בביתם. תודה לאריה הוכברג שחשף בפניי את קצה החוט שהוביל לדודתו מלודז'. תודה לתאוש "תיאטר NN" שהיה שותף מלא לריאיון עם קטז'ינה. ותודה לרלי אשתי שטסה איתי עד ללודז' כדי לשמוע סיפור מרתק.

הבהרות

* יוזק הוא שם בדוי.

** שיעה יוכטמן התחתן עם לאה (במקרה שם זהה), שגם היא הגיעה מלובלין. בנם אפרים, פרופסור לסוציולוגיה בן 83, גר בישראל. הוא עיברת את שם משפחתו ליער. בנם השני משה, כיום בן 70, גר בוויסקונסין שבארצות-הברית.

*** חנה שרדה את המלחמה, חזרה ללובלין והתחתנה עם זליג הוכברג מלבוב. אשתו הראשונה ושני ילדיו של בעלה נספו בשואה. ב-1949 נולד בנם היחיד לודוויג. בשנת 1962 חנה ובנה, ששמו הוחלף לאריה, עברו להתגורר בישראל. חנה עבדה כאחות בפתח תקווה והייתה פעילה בארגון יוצאי לובלין. זליג נפטר בירושלים ב-1994, וחנה נפטרה בפתח תקווה ב-2004 (כתבות על אודות שניהם הופיעו בגיליונות של "קול לובלין"). אריה למד הנדסה בתל-אביב, היגר לניו יורק ובמשך שנים רבות שומר על קשר חם עם עמותת יוצאי לובלין. הסיפור המדהים על אודות דודתו לולה התגלה לי בשיחה מקרית אתו בתחילת השנה.

איש שליבו במקום הנכון

אבי, עליו השלום, נהג לומר לי כי גם בימי הרשע של השואה היו אנשים שליבם היה במקום הנכון. **ולדמר שטיינגטר** הגרמני היה אדם כזה.

ביוני 2017 התקיים בלובלין כנס עולמי של יהודים יוצאי לובלין ובני דורות ההמשך. המשתתפים בכנס באו מכל קצוות תבל. כ-300 איש נכחו בו, לרבות כשלושים חברי ארגון יוצאי לובלין ופולאבי בישראל. התבקשתי להכין הרצאה ולספר את קורות הוריי בלובלין בזמן השואה.

סיפרתי על אמי, מלכה זיסקינד לבית אקרמן, ילידת לובלין, על קורותיה בעת המלחמה ועל הצלתה. סיפרתי על אבי פנחס זיסקינד, יליד דובנו שבאוקראינה. הוא היה חייל בצבא הפולני, נשבה והיה במחנה של שבויי מלחמה (סטאלג) בגרמניה. יחד עם 3,000 שבויים יהודים נשלח משם בדצמבר 1940 ללובלין, למחנה שברחוב ליפובה 7. בהרצאתי תיארתי מעט מהחיים הקשים מנשוא במחנה זה: ההשפלה, הרעב, המכות, ההוצאות להורג. סיפרתי על שהייתו במיידנק, מחנה הריכוז הנורא, וחזרתו למחנה בליפובה אחרי שלושה חודשים.

אבי עבד גם מחוץ למחנה בליפובה, בעיקר במפעל לעיבוד עורות. לפני המלחמה המפעל היה שייך לפסח בריקמן היהודי, ובעת המלחמה ניהל אותו ולדמר שטיינגטר. שטיינגטר היה "נאמן גרמני" (treuhänder): הוא היה בעל מקצוע בעיבוד עורות וניהל בלובלין (כאזרח) כמה מפעלי עורות שהוחרמו מבעליהם היהודים.

יום אחד אבי הבריה דבר מאכל בתוך חולצתו ונתפס. "שלוש פעמים 25 מלקות!" פקד המפקד מובינקל (Mohwinkel). איש האס אס שראם (Schramm) ביצע באכזריות את הפקודה. למחרת בבוקר חבריו

של אבי הפצוע "סחבו" אותו למפעל העורות. שטיינגטר המנהל ראה אותו זב דם וצעק: "מה עוללו לך החזירים האלה?!" הוא פקד למלא מים באמבט ולקרר את גופו הפצוע של אבי. אחר כך נתן לאבי את הכריכים שהכין לעצמו. אחרי כמה ימים של טיפול החזיר את אבי לעבודתו. אבא סיפר לי ששטיינגטר גילה יחס אנושי לעובדי בית החרושת – הן לעובדים הפולנים, הן לעובדים היהודים. הוא לא נזף ולא ניבל את פיו.

בנובמבר 1943 הגרמנים החלו לחסל את מחנות העבודה בלובלין ולשלוח למוות את שארית האסירים היהודים. שטיינגטר הזמין את אבי למשרדו ואמר לו כי עליו למצוא דרך לברוח מייד, כיוון שכל היהודים יישלחו למוות. הוא ביקש מאבי להוריד את חולצתו, ובמו ידיו כרך לגופו של אבי כמה עורות דקים. הוא קשר אותם בחבל ואמר: "זה כדי שתחליף את בגדי האסיר שלך בבגדי עבודה רגילים".

אבא שכנע את חברו משה צוונגר לברוח יחד עימו. למחרת שניהם הצטרפו לקבוצת אסירים שעסקה בהריסת בית העלמין היהודי בלובלין. לקראת סוף היום הצליחו לעורר מהומה בקרב השומרים האוקראינים. השניים התחבאו בתוך קבר גדול, והאוקראינים לא הצליחו למצוא אותם. בלילה, בשעת העוצר, יצאו מהמחבוא ופנו אל חבר המחתרת הפולני שאבי הכיר בעבודה במפעל העורות. הם החליפו את בגדי הפסים וכפכפי העץ בבגדי עבודה ולקחו כלי עבודה (כדי להיראות כפועלים). בלילות, בדרכים צדדיות, הם נעזרו באנשי מחתרת פולנים ופילסו את דרכם לעירות פרצ'ב. לבסוף הגיעו לפרטיזנים היהודים בפקודו של סרן יחיאל (חיל) גרינשפן. אבי לחם בשורות הפרטיזנים עד לשחרור לובלין בידי הצבא הסובייטי ביולי 1944. כל

הפרטיזנים – הן הפולנים, הן היהודים – קיבלו מדים ונשק והופקדו לשמור על הסדר בלובלין.

אבי לא שכח את מצילו. הוא פנה למפקד הסובייטי איוון סנצ'ילו, האחראי על אזור לובלין, וסיפר לו על ולדמר שטיינגטר. סנצ'ילו לא רק אישר לאבי לחפש את שטיינגטר, אלא גם סיפק לו אופנוע צבאי. אבא יצא לדרך. כשהגיע לשיירת שבויים גרמנים, חיכה תחילה שזו תעצור, ואז נעמד על האופנוע וקרא בגרמנית וברוסית: "האם מישהו מכיר איש בשם שטיינגטר?" לאחר ימים רבים, באחת השיירות שהייתה במעמקי רוסיה, יצא מתוך המון השבויים איש תשוש ומלוכלך שנשען על מקל. זה היה שטיינגטר. רק בקושי אבי הכירו.

השניים חזרו ללובלין. אבי שיכן את שטיינגטר בחדרו וטיפל בו. כאשר כוחותיו של זה שבו אליו, אבי סיפק לו מסמכים מתאימים וליווה אותו לקו החזית (למקום שהוא יוכל לעבור בו לצד הגרמני). מאז לא ראה אותו.

לאחר שסיימתי את הרצאתי, ניגשה אליי אישה נרגשת. הייתה זו בריגיט וקס אטל מצרפת, והיא סיפרה לי ששטיינגטר הציל יהודים נוספים. היא הוסיפה שבכנס נמצאת הנריקה שופל לבית רוזן, אישה ששטיינגטר עזר גם לה ולמשפחתה. באותו הרגע החל שיתוף פעולה בין שתינו. בריגיט סיפרה שזה כמה שנים היא חוקרת את קורות אביה והמשפחה מלובלין. היא גילתה שסבה היה שותף במפעל העורות אשר היה שייך ליהושע בורשטין, סבן של הנריקה (הניה) ודינה אחותה (כיום פרופ' דינה מיטס). את מפעל העורות ניהל אביהן יוסף רוזן לאחר שהתחתן עם טאובה, בתו של יהושע בורשטין.

פניתי לאנשי ה"תיאטר NN" אשר עוסקים בחקר תולדות יהדות לובלין, ומהם קיבלתי את התמליל של ריאיון מצולם שנערך עם הגברת הנריקה שופל ביולי 2017. מתמליל הריאיון למדתי כי שטיינגטר, האיש אשר בעת המלחמה הופקד על ניהול כמה מפעלי עורות בלובלין אחרי שאלה נלקחו מבעליהם

היהודים, מינה את אביה של הנריקה להמשיך לנהל את המפעל. לפני המלחמה שטיינגטר ויוסף רוזן למדו יחד באותה האוניברסיטה בפרנקפורט.

שטיינגטר אפשר למשפחות רוזן ובורשטין לגור בתוך המפעל במשך תקופה מסוימת. לאחר זמן מה הם מצאו מחבוא אצל פולנים בוורשה, אבל הילדה הקטנה דינה הייתה עלולה לסכן את הפולנים שהחביאו אותם. האב נאלץ "להחזיק" את הפעוטה במפעל: בשעות היום היא הייתה סגורה בארון, ובלילה הורשתה לצאת ולהסתובב בין העורות התלויים לייבוש. בריאיון סיפרה הנריקה שופל (בתקופה המתוארת היא הייתה בת עשר): "גרמני אפשר לנו בריחה[...] אבא גר במפעל העורות. הגרמני שניהל את המפעל אמר לאבי: 'בעוד יומיים אני צריך להביא את כולכם למיידנק. אני נוסע לחופשה. כאשר אחזור, אתם לא תהיו פה'. כל היהודים ברחו, לא כולם ניצלו. לא זוכרת את שמו של הגרמני, אבל הוא היה אחראי על המפעל".

בריגיט גילתה ששטיינגטר הציל גם את ולטר רוזנבוש, עובד נוסף במפעל העורות בתקופת המלחמה. היא שלחה לי שתי עדויות שלו. העדות הראשונה ניתנה ב-25.10.1965 בקונסוליה הגרמנית בשיקגו. באותה העדות רוזנבוש סיפר ששטיינגטר לא השתייך למפלגה הנאצית והיה אדם הגון. בין השאר הוא העיד שבאחת הסלקציות נשלח יחד עם קבוצה גדולה של יהודים למחנה הריכוז מיידנק. כשהיו כבר לבושים במדי אסירים, הגיע למחנה שטיינגטר יחד עם ד"ר הרי שטורם הידוע לשמצה (סגן מפקד האס אס בלובלין). בו במקום שוחררו כ-20 יהודים שעבדו אצל שטיינגטר, והם המשיכו לעבוד במפעל ולגור בתוכו. שאר היהודים בקבוצה שנשלחה למיידנק הומתו.

עדויות השנייה של רוזנבוש ניתנה בשנת 1995 למכון "הקרן להיסטוריה חזותית" מיסודו של סטיבן שפילברג. באותה העדות הוא סיפר שמיד אחרי המלחמה ביקר אצל שטיינגטר, והשניים החליפו מכתבים עד למותו של שטיינגטר בשנת 1949. להלן ציטוט ממכתב שכתב רוזנבוש בגרמנית לשטיינגטר ב-22.11.1945:

"סוף סוף אני מודה לך מאוד שהוצאת אותי ממיידנק, מהמוות הבטוח. למרות הקשיים הגדולים הוצאת אותנו, את זה לא אשכח לעולם. גם בזמנים הקשים ביותר התנהגת כבן אדם. מכל היהודים שעבדו במפעל נשארו בחיים רוזן עם אחיו ובורשטין הזקן. מרוזן התבקשתי להעביר לך דרישת שלום לבבית ביותר. היהודים האחרים מבית החרושת קוסמינק נספון[...] ביקרתי במפעל העורות בלובלין, ושם זכרו אותך באהדה מאוד גדולה כאדם אמיתי שכיבד את האנשים."

במכתב אחר מה-7.11.1945 כתב רוזנבוש לשטיינגטר:

"חבל שבעולמנו יש כל כך מעט אנשים טובים[...] לעיתים קרובות סיפרתי לאשתי עליך. אני מצטער שלא עלה בידי שנינו לבקר אותך, רציתי שאשתי תכיר אותך."

בריגייט ואני החלטנו לחפש את משפחתו של שטיינגטר. בריגייט מצאה באינטרנט שבעיר אפשטיין בגרמניה יש בית מיוחד בסגנון הבאוהאוס אשר נבנה בשנת 1934 עבור איש בשם שטיינגטר. היא כתבה לעיריית אפשטיין פעמיים ולא קיבלה תשובה.

החלטנו להפשיל שרוולים. הוצאתי מ"דפי זהב" של גרמניה את כל מספרי הטלפונים של אנשים בשם שטיינגטר (כעשרים איש ואישה). חייגתי לכל אחד מהם, ובגרמנית הסברתי בקצרה את סיבת חיפושי. רק בסוף הרשימה נתקלתי באחד, ד"ר שטיינגטר, שאמר לי כי היה לו קרוב משפחה בשם זה בעיר אפשטיין. הוא הוסיף שאותו הקרוב נפטר והותיר שני בנים, האחד בגרמניה והאחר בשווייץ.

למחרת התקשרתי ללשכה של ראש עיריית אפשטיין. המזכירה בדקה, אמרה שאכן יש בעיר איש בעל שם משפחה כזה ומסרה לי את מספר הטלפון שלו. התרגשתי מאוד והתקשרתי מייד למספר הזה. ענה לי איש ששמו שטיינגטר. הצגתי את עצמי ואמרתי שאני מישראל. האיש נאלם דום. לאחר כמה שניות אמר שהוא עסוק ואינו יכול לדבר אתי. ניסיתי להתקשר

למחרת, כעבור שבוע ועוד כמה פעמים. הוא לא ענה. החלטתי לחפש בשווייץ באותה השיטה. מצאתי שני שמות. השם האחד היה פרופסור שטיינגטר. בשיחה הוא אמר שאכן בעץ המשפחתי שלו קיים השם ולדמר שטיינגטר, אך הוא אינו מכיר אותו אישית. התקשרתי למספר הטלפון השני. הפעם לא אמרתי שאני מישראל, אלא הצגתי את עצמי ואמרתי כי אני חושבת שאביו הציל את אבי בזמן מלחמת העולם השנייה. הוא לא ניתק. האיש, פטר שטיינגטר, ידע על אודות שיחתי עם אחיו. הוא סיפר לי שאביו נפטר בשנת 1949 ממחלת הסרטן. באותה העת שני האחים היו ילדים קטנים ולא ידעו הרבה על אודות אביהם. אמרתי לו שבריגייט, דינה ואנוכי רוצות להיפגש עם שניהם. פטר אמר לי שישמח, אבל הוא יצטרך לדבר ולברר עם אחיו פריץ.

אחרי השיחה הזו התקשרתי אליו כמה פעמים, אבל הוא לא ענה לטלפונים שלי. החלטנו לכתוב מכתב. פרופ' דינה מיטס ניסחה מכתב רגיש וציינה בו כי "בזמנים האיומים של המלחמה מעטים מאוד היו אנשים אצילים, עם כבוד לאחרים, רגישות ולב כמו של אביכם. אנו רוצות להיפגש אתכם, לשמוע את סיפור חייו ולראות תמונות". תרגמתי לגרמנית את המכתב, ובריגייט שלחה אותו מכתובתה בפריז. כעבור זמן מה קיבלנו מכתב תשובה. האחים כתבו כי ישמחו להיפגש איתנו בבאזל שבשווייץ.

ב-21 באוקטובר 2018 דינה, בריגייט ואני פגשנו את פריץ ופטר שטיינגטר. היינו ביחד במשך יום שלם. סיפרנו לאחים על אודות פעולותיו של אביהם להצלת משפחותינו והבענו את הכרת התודה שלנו. האחים ידעו מעט על אודות אביהם – בעת שנפטר פריץ היה בן עשר ופטר בן שש. גם מאימם לא שמעו על אודות קורותיו של אביהם במלחמה.

ולדמר שטיינגטר נולד בשנת 1905 בביושופסהיים בגרמניה. בשנת 1926 סיים את לימודיו בתחום של ייצור עורות. כיוון שהיה עובד חיוני לתעשיית המלחמה (היה לו מפעל עורות ליד פרנקפורט) הוא לא גויס לצבא. הוא התחתן בשנת 1935, פריץ נולד בשנת 1939 ופטר ב-1943. שטיינגטר לא השתייך

למפלגה הנאצית: אביו החורג השתייך למפלגה הסוציאליסטית הגרמנית, ובשל כך נשלח ע"י הנאצים לכלא למשך שנתיים

פריץ סיפר לנו שאביו חזר מלובלין לגרמניה בשנת 1944. נלקח לצבא הגרמני, אך הצליח לברוח. אמם החביאה אותו במרתף הבית עד לגמר המלחמה. פריץ הביא גם כמה מסמכים ותמונות. הוא הראה לנו חצי מברשת שיער עשויה מעץ ואמר שאביו סיפר להם כי המברשת הצילה את חייו: בזמן הבריחה ירו בו, והכדור פגע במברשת שהייתה בכיס חולצתו.

פריץ הבכור גר באפשטיין בבית ההורים. הוא רווק. פטר התאלמן לפני כמה שנים. הוא אב לשתי בנות וסב לנכדים, וכיום חי בשוויץ עם בת זוגו גבריאלה. אנחנו מקיימים קשר טלפוני.

אתמול התקשרתי לפריץ כדי לברכו ליום הולדתו ה-80. שוחחנו שעה קלה. פריץ התרגש ואמר שהוא מקווה שנמשיך להיות בקשר. "עד סוף ימיי", עניתי לו.

אוגוסט 2019

אבי פנחס ז'סקינד אחרי המלחמה 5-1944

ולדמר שטיינגטר ובניו

מומלץ לקרוא בחוברת זו בעמ' 13 (100) את המאמר באנגלית על ולדמר שטיינגטר מנקודת מבטה של בריג'יט וקס.

פגישה בבאזל עם בניו של שטיינגטר, 2018

חזרה ללובלין, אוגוסט 2019

מעורבת בחילופי המשלחות של בני הנוער שהסתיימו בפולין רק שבוע קודם לכן, וההתרגשות ניכרת בעיניה. בתגובה לשאלה קצרה שנשאלה, ענתה כי היא סבורה שמפגש "אחד על אחד" הוא הדרך הטובה ביותר לחידוש הקשר בינינו ומצפה להמשך התהליך.

בלובלין חלק מאיתנו חשים כי הם שייכים למקום הזה בדרך לא דרך. ההרגשה הזו היא פנימית, ואי-אפשר להסבירה במילים. אנו מבקרים בעיר העתיקה הצבועה בצבעים של פסטיבל קיץ, אוכלים ארוחה פולנית ושומעים מוזיקת קליזמרים פולנית המנוגנת ברגש רב. קמנו מהכסאות כדי לרקוד כפי שהחסידיים רקדו.

בצלאל מנדלבאום מספר: "בעזרתם האדיבה של אלון ואגאתה הצלחנו לצלם את הבית שבמהלך המלחמה שהה בו אבי, דוד מנדלבאום. צילמנו גם את השלט ברח' לוברטובסקה 24 על שמה של אנה שטרנפינקל, לימים אנה לנגפוס. היא הייתה נשואה לכן משפחתנו יעקב רייס, שרדה את השואה והפכה לסופרת בעלת שם בינלאומי. בעזרת אגאתה זיהיתי במרכז לובלין, מול מלון גרנד הוטל, את המקום שצולמה בו תמונה שהייתה בביתנו - תמונה של דודתו של אבי ובנה (פרלה ויעקב רייס). הצטלמתי בדיוק באותו מקום. סגירת מעגל".

ביקור ב"תיאטרון NN", מוסד שאנחנו נמצאים בקשר איתו כבר שנים רבות, המחיש לנו את הפוטנציאל הגלום בו. בעזרת תדאוש מ"תיאטרון NN" מצאה משפחת בן משה מידע רב על אודות המשפחה, ואף ביקרה במבנים שקיימים עד היום. אנו מקווים שהם ישלחו את סיפורם לגיליון הבא של העיתון.

ראוי לציין את המאמץ הרב שהשקיע הצוות המארגן מהמשרד של ROOTKA ואת תרומתו להצלחת המסע. בחירת המסעדות האוטנטיות אפשרה לנו לגלות את המאכלים מבית אמא ואבא, או סבתא וסבא, שאנחנו מתאמצים כל כך לשחזר בארוחה הפולנית השנתית.

אנו מקווים שהמסורת של ביקור צאצאי לובלין בעיר לובלין תמשך גם בשנים הבאות.

מאז הכנס השנתי שהתקיים בנובמבר בשנה שעברה, אנחנו מתכננים את המסע ללובלין. נרשמנו בהרשמה מוקדמת כדי לא לאחר את המועד. והנה הגיע היום. קצת בלגן בשדה התעופה: המסועים לא עובדים, וכבר ידענו שבימים הראשונים נהיה ללא מזוודות. אולם שום דבר לא עוצר בעדנו, ומצב הרוח שלנו מרומם.

אנו נוחתים בוורשה, פוגשים את המדריך אלון, מגיעים למלון ומתכוננים לארוחת ערב פולנית ראשונה. ההליכה למסעדה מקומית "פותחת את התיאבון" ופותחת לפנינו את העיר הגדולה. מולנו מתנשא המגדל שקיבלו הפולנים במתנה מהשלטון הרוסי. בחוץ יש אור יום עדיין, ואי-אפשר לראות את המגדל במלוא תפארתו. רק כאשר חזרנו ברגל למלון, הוא המגדל הרוסי ונגלה לנו בכל הדרו.

למחרת בבוקר החלו הסיורים באתרים הידועים בוורשה: בית הקברות היהודי שהשתמר, העיר העתיקה המשוחזרת וגבעת הבונקר של המורדים, בית המשפט העליון שליד האנדרטה לזכר לוחמי המרד הפולני. אנו רואים את הקיים וחושבים על מה שהיה!

אנו עוזבים את העיר הגדולה לטובת הפרברים והכפרים שבדרך. מהנוכחות היהודית הבולטת בכפרים ובעיירות נותרו רק מבני הציבור: בית הכנסת, בית המדרש, ולעיתים שרידי בית הקברות (אם לא נלקחו המצבות כדי לשמש לבנייה אחרת).

עצירת הביניים בזמושץ' האירה לנו פנים: בית המלון ששהינו בו היה בעצם מבנה בית המרחץ היהודי, ובבסיסו יש **מקווה** אשר יש לטפל בשיקומו. כמה התרגש דני בן משה כשגילה זאת. שנתו נדדה, והוא לא נרגע עד שקיבל את כל המידע על אודות המבנה אשר לנו בו. אנו מייעצים לכולם לעצור במלון הזה. המבנה שופץ ביד אמן ובהמון רגש. ממש מחמם את הלב.

ההגעה ללובלין היא שיא המסע שלנו, כי אנחנו צאצאים של יוצאי לובלין והסביבה. בסיור היכרות ראשוני בעיר אנו נפגשים עם נציגת מועצת העיר. היא הייתה

I LOVE LUBLIN

בפתח שער גרודצקה

סיור במרכז רבין בתל-אביב

יחד עם מדריך הלכנו במסלול המבטא את סיפורן של החברה הישראלית ומדינת ישראל: השיבה למולדת והתגשמות הרעיון הציוני, בניית המדינה העברית, קליטת עלייה המונית, הישגים צבאיים והסכמי השלום.

כחלק מסיורי מורשת של העמותה נערך ב-5.10.2018 סיור במרכז רבין בתל-אביב.

בפתח הסיור נפגשנו עם צחי הלבפשטט, האדריכל שתכנן את המבנה האדריכלי המרשים בשיתוף האדריכל משה ספדיה.

במרכז רבין, מקשיבים לאדריכל צחי הלבפשטט, שתכנן את המבנה בשיתוף האדריכל משה ספדיה (צילום: צביקה שולמן)

ביקור בבית הפלמ"ח

1462 ניצולי שואה נפלו במלחמת העצמאות, מהם 129 שהיו נצר אחרון למשפחותיהם.

בסיום ביקורנו בתצוגה סיפרנו אנו על יצחק קוה, בן לובלין, נצר אחרון למשפחתו, שנפל בפעולת האצ"ל בפרדס חנה ב-7.4.1948.

חמישים ושמונה שנים לאחר נפילתו יצאו בני דור ההמשך של "ארגון יוצאי לובלין" להתחקות אחר קורות חייו. הם פעלו לגאול את שמו מן השכחה ולהוסיף על מצבתו את המידע החסר. מסע החיפושים שלהם אחר יצחק קוה מופיע בגיליון מספר 42 (שנת 2006) של השנתון "קול לובלין". בעקבות התחקיר המקיף שערכו, הוחלפה המצבה שעל קברו של יצחק.

במאי 2000 נחנך בתל-אביב מוזיאון הפלמ"ח. הרעיון של מייסדיו, "עמותת דור הפלמ"ח", קרם עור וגידים. המטרה שלשמה הוקם - פעילות להנחלת מורשת הפלמ"ח - הפכה מהלכה למעשה.

עמותת יוצאי לובלין וסביבותיה קיימה סיור בבית הפלמח ב-15.2.2019.

הסיור שלנו התמקד בתצוגת "יד לגח"ל".

"יד לגח"ל ולניצולי השואה במלחמת העצמאות" הוא מיצג חדש החושף ציבור לוחמים אשר תרומתו הגדולה לתקומת מדינת ישראל טרם נלמדה.

הלוחמים שהגיעו במהלך המלחמה נקראו גח"ל - גיוס חוץ לארץ.

במחצית השנייה של מלחמת העצמאות היוו הלוחמים ניצולי השואה כמחצית מהכוח הלוחם!

סיור מורשת בבית הפלמ"ח (צילום: איטה פישברג)

מאכלים יהודיים נוסח פולין

שולחן ערוך בסעודה השנתית של יוצאי לובלין וסביבותיה

היהודים באירופה כינו את החביתיות בשמות שונים בהתאם למקום-המחייה שלהם. בפולין כינו אותן - נאלשניקי וברוסיה - בלינצ'ס או מליצ'ס. החביתיות הן עלי-בצק העשויים מבלילה דקיקה של ביצים וקמח, ומטוגנים בחמאה. הבלילה מתאימה למלית של גבינה-מתוק, ולמלית של פטריות ובצל - מלוח ולמליות אחרות. מאכל זה הוגש על שולחנו לכבוד חג-השבועות, אך הוא מענג אנשים וטף בכל ימות-השנה. ככל שמדייקים בהכנתן, כך תגדל ההנאה באכילתן.

חכיתיות

(בפולנית : Nales'niki)

ל-30 מנות ויותר

המצרכים

עלי חביתיות

- 10 ביצים
- 4 כוסות חלב
- 1 כפית מלח (מחוקה)
- 2 כוסות קמח
- 100 גרם חמאה (מותכת)
- 2 כפות קוניאק
- 1 כפית תמצית וניל (משובחת)

מלית גבינה

- 750 גרם גבינה לבנה 5% שומן (כמו "טוב טעם")
- 1 כוס סוכר לבן
- 1 כף תמצית וניל (משובחת)
- קליפת לימון או תפוז מגוררת
- או צימוקים

מלית פטריות ובצל

- 200 גרם פטריות טריות (שמפיניון עם יער)
- 2 בצלים חצויים וחתוכים לרצועות דקות
- 1 כפית מלח (מחוקה)
- פלפל שחור גרוס (מעט עלי-תימין / אגוז מוסקט)
- 1 מיכל של שמנת מתוקה לבישול

הערות חשובות: רצוי להשתמש במחבת מסוג טפלון. מחבת גדולה מייעלת את ההכנה, בכך שחותכים חביתיות לרבעים.

אם נוצרים גושים בבליחה, אפשר להעביר אותה דרך מסננת.

עלי-החביתיות צריכים להיות דקים. הם מטוגנים רק בצד אחד. לרוב, העלה הראשון אינו מוצלח ומיועד לטבח/ית.

אופן ההכנה:

- הכנת מלית הגבינה:** מערבבים את כל הרכיבים ומכניסים למקרר לזמן מה.
- הכנת מלית פטריות:** מטגנים רצועות הבצל בשמן (אפשר להוסיף גם חמאה), מוסיפים את הפטריות החתוכות לרצועות. ממשיכים

לטגן, מתבלים ומוסיפים את השמנת המתוקה. מצננים את המלית.

3. **הכנת הבליחה:** לקצרת פיירקס מוסיפים את הביצים, הסוכר וחומרי הטעם, ומערבלים במטריפה. מוסיפים את החלב והקמח לסירוגין, ומקפידים לערבב את כל הרכיבים לבליחה אחידה וחלקה. לבסוף, מוסיפים את החמאה המומסת.

4. **טיגון במחבת טפלון:** משמנים את המחבת בשמן ומחממים היטב. בוחרים במצקת המתאימה לקוטר המחבת, כדי לטגן חביתית דקיקה. רצוי להוריד את המחבת מהכיריים, לצקת את הבליחה לחביתית, להניע את הבליחה אל כל שטח המחבת בתנועות מיומנות ומהירות, ולהחזיר מיד לכיריים. החביתית מטגנת על צד אחד כדקה עד שתזהיב. מחליקים אותה אל צלחת המותאמת לגודלה, כשהצד הזהוב כלפי מטה. אפשר ליצור ערימה של עלי-חביתיות.

5. **המילוי:** על כל עלה מוסיפים שתי כפות מלית על הצד הלא זהוב בצורה מארכת, כדי לאפשר את קיפול השוליים וגלגול העלה כגליל.

6. **מקררים:** אם לא מגישים מיד, אפשר לשמור במקרר.

7. **עורכים ומגישים:** לפני ההגשה, מחממים בתנור מחומם בטמפרטורה של 170 מעלות צלזיוס כעשר דקות.

החביתיות נראות נפלא, אם עורכים אותן מסיבב לצלחת זכוכית עגולה. החביתיות המתוקות טעימות מאד בצרוף קונפיטורה של דובדבנים, תותים, פירות-יער, ריבת פובידל, פירות טריים חתוכים או אבקת-סוכר. החביתיות הפיקנטיות טעימות מאד עם שמנת-חמוצה וקרה, סלט או מגוון ירקות צלויים בתנור בשמן זית.

דו"ח כספי של העמותה מ- 1.7.2018 עד 31.12.2018

פירוט ההוצאות

ש	300	שילוי"ר היוצא
ש	14,313	הפקת העיתון
ש	2,704.5	הוצאות דפוס ודואר
ש	400	חזן לכינוס השנתי
ש	1,174.6	הוצאות עבור המופע של ויטק בכינוס השנתי
ש	927.8	סיור במרכז רבין + כיבוד
ש	573	שונות
ש	20,393	סה"כ

ש	25,908	הכנסות
ש	20,393	הוצאות
ש	5,515	יתרה

תרומות

עמותת יוצאי לובלין וסביבותיה עצמאית, חיה ופועלת בזכות חבריה בלבד. קיומה של העמותה מתבסס על עבודה בהתנדבות של החברים ועל תרומותיהם. אם ברצונכם לראות את העמותה פועלת, ואת "קול לובלין" יוצא לאור, אנו תלויים בנדיבותכם ובתרומתכם, ככל שידכם משגת.

ניתן להעביר תרומה באמצעות:

- שיק לפקודת "עמותת יוצאי לובלין וסביבותיה לדורותיהם" ולשלוח בדואר אל בית הגזבר: **איתן בורשטיין, המרגניות 13, רמת פולג נתניה 4265213**
- או בהעברה בנקאית לחשבון "עמותת יוצאי לובלין וסביבותיה לדורותיהם",
בנק הפועלים 12
סניף פולג נתניה - 771
מספר חשבון - 019876

Donations

There is a long tradition of our association not to oblige people to pay for membership in the association, or for having "Kol Lublin". Running the association and especially issuing "kol Lublin" require however considerable financial expense.

If you feel that issuing "kol Lublin" and continuing the activities of the association are worthy and important, we rely on your generosity and freewill contribution to the "Lublin and vicinity Jewish Heritage Association".

Such donation can be effected either by:

- Bank transfer account of the **Lublin and vicinity Jewish Heritage Association, Bank Hapoalim 12, Branch Poleg 771, Account No. 019876**
- A cheque in order of the **Lublin and vicinity Jewish Heritage Association** mailed to **Eitan Burstein, 13 Hamarganiot St. Ramat Poleg Netanya 4265213, Israel.**

תרומות שנתקבלו מיולי 2018 עד יולי 2019

אבידר יובל ₪ 200	ויזנברג טובה ₪ 100	צור חנה ₪ 50
אבידר יעקב ₪ 200	ורסנו עירית (משפחת לנדסמן) ₪ 200	קוכמן אידה ₪ 500
אבידר נטע ₪ 200	לאודן עדנה ₪ 200	קפלן אירית ₪ 300
אבנון זיוה ₪ 200	לדרמן אלימלך ושמעון ₪ 200	קן צבי ברוך ₪ 100
אבן-חן צבי ₪ 200	ליפשיץ רחל ואברהם ₪ 180	קן ציפי ₪ 100
אהרונסון ארנון ₪ 100	לרר שושנה ₪ 200	קרפ שושנה ₪ 50
אובליגנהרץ אבי ₪ 300	מאיר חנן ₪ 400	קרצר שרית ₪ 100
אוקון שרה ₪ 100	מאיר יהודית ₪ 500	רבינוביץ יוכי ₪ 100
אור חגית ואלי ₪ 1000	מנדלבאום בצלאל ₪ 200	רובין צביקה ₪ 400
אפלבאום הדסה ₪ 500	מנדלמילך דוד ₪ 200	רודגולד מרדכי ₪ 120
בהיר רגינה ₪ 100	מץ רבקה ונשרי אברהם ₪ 1,000	רוזן ענת ₪ 100
בודוך הלה ₪ 200	מצרי צילה ₪ 200	רוזנברג צבי ₪ 300
בורשטין מלכה ואיתן ₪ 500	משולם לאה ₪ 300	רוזנשטיין פרידה ₪ 50
בך דיאנה ₪ 200	נוישטיין נתן ₪ 150	רידר בלה ₪ 180
בר דליה ₪ 250	סולד צלינה ₪ 250	ריטר רות ₪ 100
ברוש שני ₪ 200	סילס רחל ₪ 100	ריינהרץ זהבה ₪ 750
ברוש שרית ₪ 500	סלומון עליזה ₪ 800	שוהם מיכל וזיו אסתר
בר-ישראל שמואל ₪ 1000	סער נורית ויצחק ₪ 300	לזכר משפחת ניידין ₪ 250
גוטפריינד הדסה ₪ 100	עמנואל גרדל ₪ 500	שולמן צביקה ₪ 400
ג'וספס ג'ודי ₪ 100	פינקוס צפורה ₪ 250	שטרנשוס חנה ₪ 300
גורפינקל יעקב ₪ 200	פישרג איטה ₪ 200	שכטר מרים ₪ 100
גטניו שוש ₪ 100	פישמן שרה ₪ 50	שמואלי מרים ואלי ₪ 400
גנזל מירה ₪ 100	פלג גבריאלה ₪ 200	שניידמן רחל ₪ 200
גרודצקי לאה ושוקי ₪ 200	פלמור חנן ₪ 360	שפט רות ₪ 100
גרינברג טובה ₪ 50	פרי שרה ₪ 200	Brigitte Waks Attal 500 €
גרינשטיין יונתן ₪ 200	פרידמן ברוניה ₪ 300	Jack Kuper 100 \$ Canada
דהרי רינה ₪ 250	פרידמן דוד ₪ 100	Shelley Capozzi 20 \$
דקר יוסי ונויה ₪ 600	פרידמן יורם ₪ 300	Ester and Hans Kastan
הוד איטה ₪ 200	פרידמן מרים	In memory of familie
הוזיאס מירי ₪ 200	לזכר רייזל ומשה מנדלמילך ₪ 300	Sztern and Oberleder 400 \$
הוכברג אריה ₪ 3,000	פרנקל חנה ₪ 200	

לזכרם • צום אַנדענק • IN MEMORY

יעקב גורפינקל

1947 - 2018

יעקב גורפינקל ז"ל ליד מפת גטו ורשה, 2017.

עזר בתרגום מסמכים מפולנית, תיעד את פעילויות העמותה - התמונות שצילם פורסמו בעיתון "קול לובלין", ובשנים האחרונות לקח חלק פעיל בוועד העמותה.

אבא חקר את השואה ופעל להנצחת המורשת היהודית בלובלין. הוא היה בקשר עם תיאטרון NN ואפילו התראיין בנושא יהדות פולין לטלוויזיה הפולנית.

תכונותיו הבולטות: נכונות לעזור לכול, יושר פנימי, תכנון וחשוב כל צעד לפני מעשה. אהב לצחוק ולהצחיק.

אבא, אתה חסר לי.

עכשיו אני מבין אנשים שאומרים, כי הם מרגישים כאילו חלק מהלב שלהם חסר.

אהבת לקרוא ולדעת - תמיד

יעקב שהיה פעיל פוליטי נדרש לעזוב את פולין.

הוא החליט לעלות לארץ, וכך כשהוא בן 22 הגיע לקיבוץ גבעת ברנר, והחל ללמוד באולפן. לאחר כמה חודשים שאר המשפחה עלתה בעקבותיו.

אבא למד מדעי המדינה באוניברסיטת ת"א, שם הכיר את אשתו לעתיד ריטה. לאחר שנתיים הם נישאו וברבות השנים נולדו אנחנו, שלושת ילדיהם.

אבא לחם במלחמת יום הכיפור בשנת 1973 כ-7 חודשים והמלחמה השאירה עליו את חותמה.

אבא היה פעיל בארגון יוצאי לובלין כבר משנת 1969 כשעלה ארצה, ובעשור האחרון השתתף בקביעות בפעילויות העמותה. הוא

יעקב נולד בינואר 1947 **בעיירה מירונבקה שבאוקראינה**, בן בכור מבין שלושה ילדים **למרים** ילידת אוקראינה ו**לרפאל** יליד לובלין. אביו רפאל ברח מלובלין לאוקראינה עם כניסת הגרמנים ללובלין בשנת 1939 וב-1945 הכיר שם את מרים.

בשנת 1957 נחתם הסכם בין פולין לברית המועצות שאיפשר לאזרחי פולין לשעבר לחזור אליה, ובעקבות זאת בשנת 1958 המשפחה חזרה ללובלין, שם הם השתלבו מהר בחיי הקהילה.

אבא אהב לקרוא והוא זכה בתואר מר אינטלקט של פולין.

הוא היה אדם חברותי והיה פעיל בתנועת נוער יהודית.

בשנת 1968 החלו מהומות אנטישמיות בפולין, ובשנת 1969

התעניינות במדע ובחדשנות:
רובוטיקה, עתידנות, מדע
בדיוני. אייזיק אסימוב ז"ל היה
אחד הסופרים האהובים עליך,
ובעקבותיך - אני.
העזרה והנתינה היו תמיד חלק
ממך - לא רק לנו, למשפחה, אלא
לכל. לכולם הענקת אהבת חיים
ללא ציפיה לגמול.

היית ישר, לא היית מוכן להתפשר
על היושרה שלך - ושילמת על כך
מחיר.
סחר הקטן אינו מבין איפה אתה.
בכל פעם כשהוא בא לבקר, הוא
מחפש אותך בחדר העבודה.
כשאני אומר לו שהולכים לסבתא
הוא מתקן אותי: הולכים לסבא
וסבתא.

סחר ביקש שנקרא את 'מעשה
בחמישה בלונים'. שאלתי אותו:
למי דומה אבא של רון, והוא ענה:
לסבא. הוא זוכר ומתגעגע.
גם אני.
אבא, יהא זכרך ברוך.

בנך, אריאל

יעקב גורפינקל הלך לעולמו

סבא,

אני רוצה להגיד לך סליחה.
סליחה על הפעמים שלא כיבדתי
אותך מספיק ולא הערכתי אותך
כסבא.
סבא, אני ממש מתגעגע אליך
אתה חסר לי מאוד.
אני זוכר שתמיד קנית לי דברים,
והפתעת אותי בכל פעם מחדש.
במשך החיים שלי חברים שלי
דיברו איתי על קרוב משפחה
שלהם שנפטר, ולא חשבתי שזה
יקרה גם לי בשנים הקרובות.
בסוף חופש חנוכה הרגשתי את
מה שחברים שלי סיפרו לי עליו,
ושלא חשבתי שיקרה לי בשנים
הקרובות - החוויה הכי לא נעימה
בכל שנות חיי.
היה לי ממש קשה, ולקח לי בערך
שבועיים לחזור לעצמי.
אני זוכר שבחודש האחרון לחייך
רציתי לבוא לבקר אותך, כי
הייתה לי תחושה שיקרה לך
משהו בקרוב.
ביום שבו נפטרת, קמתי באמצע
הלילה מסיוט שקרה לך משהו.
כשקמתי בבוקר וגיליתי שבאמת
קרה לך משהו, היה לי קשה
לעצור את הדמעות.
בקיצור, סבא, אתה ממש חסר לי.

נכדך אופק לברן

הוא היה מוכן למלא כל משימה
וכל בקשה שלנו. הוא עשה
זאת ברצון, בחוכמה ובכישרון
רב. שעות רבות הקדיש מזמנו
להסעת אורחים שהגיעו מלובלין.
לאורחים האלה הוא היה מתרגם
ומסייע.

יעקב טיפח קשרים טובים מאוד
עם ידידיו בעיר לובלין, ובייחוד
עם אנשי "תיאטר NN" העושים
רבות למען הנצחת המורשת
היהודית בלובלין והנחלתה
לדורות הבאים. ידענו כי הוא יודע
לקשור קשרים בתבונה וביעילות.
הוא היה ידיד יקר שלי. כשני
רחובות בני אותו הדור ובעלי
אותם העניין והמטרה, נהגנו
לנסוע ביחד לכל הישיבות,
הכנסים והאירועים של העמותה.
מחלתו בעת האחרונה גרמה לכך
שהתחלתי להרגיש כי חלל עצום
נפער עם פרישתו מהפעילות.
חשתי בודדה מאוד כאשר הגעתי
לאירועים לבד. עתה אין לי את
מי לשתף בעניינים כשאני נוסעת
בדרך... הוא יחסר מאוד לי
ולכולנו!
כולנו משתתפים בצער העמוק של
המשפחה. יהי זכרו ברוך!

איטה פישברג

7.12.2018

קשה מאוד לעכל זאת. הכול היה
כל כך מהיר, כל כך לא צפוי...
חברנו היקר יעקב, האיש מלא
שמחת חיים, איננו עימנו עוד.
יעקב היה חבר פעיל בוועד של
עמותת יוצאי לובלין וסביבותיה
לדורותיהם. שנינו היינו בני הדור
השני ליוצאי לובלין. פעלנו מתוך
תחושה של אחריות ומחויבות
להנציח את תולדות הקהילה
היהודית בלובלין, את תרבותה
במשך מאות שנים ואת אסון
חורבנה בשואה.

מאחר שיעקב עלה ארצה רק
ב-1969, השפה הפולנית הייתה
שגורה בפיו. נעזרנו בו רבות
בתרגום חומרים כתובים בפולנית
ובקיום תקשורת עם גורמי חוץ.
יעקב הגיע לכל טקסי הזיכרון
שלנו ולשאר האירועים "חמוש
במצלמה", ובאמצעותה תיעד
והנציח כל דבר. את התמונות
שלח אלינו, וחלקן הגדול אף
התפרסם בשנתון "קול לובלין".

יעקב הרפה לגלוש ברשת
האינטרנט ושלח לנו הרבה מאוד
חומר תיעודי בנושא השואה
בכלל ובלובלין בפרט. באמצעות
הוואטסאפ הוא גם שלח הרבה
מאוד סיפורים משעשעים
ובדיחות. אין ספק כי הומור
ושמחת חיים אפיינו את אישיותו.

אבא שלי

עמנואל (מנולק) גרדל

1922 - 2019

מאת: רותי גרדל - קרן

אבא'ה אהוב,

אבא נהג לומר לי כל שנה, "את לא קולטת שאני בן 94? 95? ...והנה מגיע חודש יולי, ו- 97? תשעים ושבע. כמעט מאה. 'את לא קולטת', הוא אמר. וזה נכון, אלתרמן כתב בשיר שהזיקנה היא איפור. ו- 97 - בשבילי היה רק מספר וזהו. ונכון, אומרים תמיד שגיל מופלג זה בונוס, ואולי קל יותר לקבל את הפרידה מאדם אהוב, אבל נדמה היה, ולא רק לי, שהוא מין איש נצחי. ושיהיה עמנו תמיד.

שעות ספורות לפני שהתקשר אלי באמצע הלילה ומשם הכל הידרדר, עוד ישב ליד השולחן עם רשימות הקנצלרים של גרמניה עליהן שקד. אבא נהג להעסיק את עצמו כל יום, כל היום, מעיתון הבוקר, דרך האוספים שטיפח, ועד המחקרים שהיה עושה באמצעות האינטרנט במחשב, במיומנות מופלאה. ורושם ולומד. ומתהלך, ודואג למה יהיה כאן במדינה, וכל כך רצה להגיע גם הפעם לבחירות ולהשפיע, כי מאז קום המדינה לא הפסיד אף מערכת בחירות. אז זה איש בן 97?

הייתי קשורה לאבא שלי באופן מיוחד, למן החודשים הראשונים לחיי כשהיה כל לילה יושב

ומניח יד על גבי תוך כדי אכילת פלחי תפוזים, על מנת שאירדם, ואז בגילאי הילדות, כשהיה שב מן העבודה, ואני ממתינה ליד הדלת וקופצת עליו : אבא בוא לשחק. והיינו יושבים על הספה שהפכה לאוניה והופכים לספנים שמפליגים בים הגדול ודגים דגים. או שהיינו רופאים וטיפלנו בכל הצעצועים, ובמיוחד בחתול הצעצוע האהוב חתו שכל הזמן אכל 300 עכברים ו- 200 גזרים. שנים אחר כך, עם ילדי נמרוד ונעמה היה משתובב, כילד קטן, ממציא חבורות דמיוניות, ומן החדר הסמוך היינו שומעים איך הם מתגלגלים מצחוק.

בשבת האחרונה משום מה הזכיר לי את הימים האלו, ואמר: "את זוכרת איך היית מחכה ומייד כשהייתי מגיע היית אומרת אבא בוא שחק. ואיך נעמה אמרה סבא תבדר אותי?" - ואז הוא הסתכל עלי, חיך ואמר: "ממש ליצן החצר".

אבא שלי היה איש מיוחד לא רק כי הגיע בצלילות שכזאת לגיל 97 אלא כי עשה כבוד דרך שהיא בתמצית ההיסטוריה של המדינה הזאת.

לכאורה היה אדם נחבא אל הכלים, ביישן, רך, חסר אוניס, אבל בעצם אחד האנשים החזקים

שהכרתי. איך מילד מפונק, רזה וחששן, הפך בלית ברירה לעלם שמצליח לשרוד את התנאים הקשים ביותר. בגיל 17 עם פרוץ מלחמת העולם השנייה, הוא ואחיו הבוגר עוזבים את הבית החם בלובלין, את ההורים שפרה ומשה והאחות האהובה דבורה, ויוצאים לנדודים. הם נמלטים ממקום למקום ולבסוף מגיעים למחנה עבודה בסיביר. וכך, מי שתמיד קר לו (גם בקיץ עם סוודר) שוהה בגבורה בסיביר בטמפרטורות של 20 או 30 מעלות מתחת לאפס, ברעב, במחסור, בעבודות, בכלא, אחרי בריחה הרואית מלאת סכנות מן הנאצים, ואת כל זה הוא שורד באומץ בל יתואר, כנער למעשה. נער שנזרק לטלטה כזו, מבית חם ליערות סיביר, חמש שנים מנותק מהוריו, מאחותו האהובה, מביתו האהוב והחם.

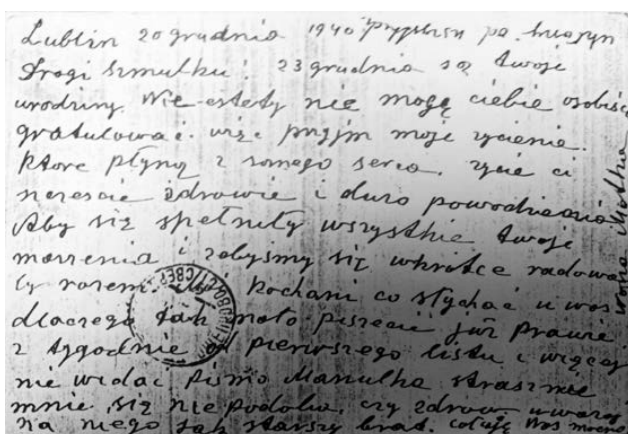
במשך השנה במחנה, כשהוא משמש שם כ"סוס אנושי" הם מנהלים תכתובת עם ההורים והאחות שנותרו בלובלין. אבא מצליח חרף כל הסכנות, והתנאים, לשמור על המכתבים מן הבית, הנושאים את חותמת השלטון הנאצי, מכתבים מיוני 1940 ועד מאי 1941, אז פסקו להגיע המכתבים..... כמעט

עמנואל גרדל ליד שולחן העבודה בביתו בגבעתיים, 2012.

עמנואל גרדל במהלך מסעו לארץ באוניית המעפילים "אקסודוס", 1947.
(הוא הראשון העומד עם הפנים אליו)

מכתב מהורים בלובלין הכבושה אל עמנואל ואחיו בסיביר, 1940.

שלושים מכתבים נשמרו, בהם מביעים ההורים והאחות את דאגתם לשני הבנים הצעירים, ואף מלה על מצבם שלהם. אבא שומר עליהם מכל משמר, מביא אותם לישראל, והם עדיין עמנו מצמררים ומרגשים. כששב אבא עם אחיו בתום המלחמה ללובלין, המכתבים עמו, ייחל לפגוש שוב את הוריו ואחותו, אך לתדהמתם מתחוויר להם האסון הגדול בו נספו כל בני המשפחה. החברים. המכרים. אבא נאלץ להתחיל להתמודד עם חיים חדשים. כמעט לבד. הוא מגיע באוניית "אקסודוס" לארץ, על כל התלאות והסכנות, ואז היישר מגוייס, להיות חייל במלחמת השחרור... ואז להתחיל חיים, להתפרנס, לעמוד על הרגליים. כשאני חושבת על זה, קשה להאמין. אבא עבר בפרק זמן כה קצר מה שאנשים אחרים לא עוברים במשך חיים שלמים. וכך, במלוא הכוחות הנפשיים, שכנראה טמונים באיש הביישן והעדין הזה, הוא מתחתן עם אמא (גם היא ילידת לובלין) ומקים משפחה, והופך לאבא הכי נהדר שיש, ובזכות כישרונות מופלאים של חכמה וחריצות, ובעיקר יושר בלתי רגיל, והגינות, מגיע לבסוף למשרה הרמה והמכובדת כל כך, של חשב "הועדה לאנרגיה אטומית" ו"הכור הגרעיני בנחל שורק".

אבא שלי היה ביישן, וצנוע, וחריף שכל, ומצחיק וסקרן וצלול כבדולח. איש עם זיכרון פנומנלי וידע עצום. את כל בני המשפחה, ילדיי נעמה ונמרוד, בעלי צביקה וסוהר בעלה של בתי, גייס ורתם לתחביבים שלו והאוספים הנפלאים שלו.

התענוג הגדול, של כולנו, היה לשבת איתנו ולהאזין לסיפורים שהיה מפליא כל כך לספר. הזיכרון הבלתי ייאמן לפרטי פרטים, מן העבר הרחוק, הילדות בפולין, ההורים, המפעלים התרבותיים של אביו משה גרדל, בלובלין, הבית המיוחד שיזם "הספולדוס", ואחר כך הנדודים, ההימלטות, אנשים, ומקומות, ואירועים, שאחד יותר מדהים מן השני, ויחד הם יכולים להפוך לספר מרתק מאין כמותו. כמה התלהבות היתה בו לדעת וללמוד, לחקור להרחיב אופקים בכל רגע. עד הרגע האחרון. הסקרנות הבלתי נגמרת. אני זוכרת אותו מן הילדות תמיד לצד ערימה גבוהה של האנציקלופדיה העברית, שאותה החליף לפני שנים ספורות במחשב, שלמד להשתמש בו, ובאופן מדהים הצליח להמשיך וללמוד באמצעותו ולהחליף את האנציקלופדיה ב'גוגל'. אבא שלי אמנם לא נסע הרבה אל מעבר לים, ובכל זאת, גם ממקום מושבו כאן, הגיע לכל כך הרבה מקומות. באמצעות הקריאה, ובאמצעות התחביבים שלו. המטבעות מכל העולם, דפי המזכרת, מעטפות יום ראשון, והבולים. כל אלו הרי לא סתם אוספים. לא סתם ליקוט. אלא מאחורי כל מטבע, ומאחורי כל מעטפה וכל דף או בול, יש סיפור, והיסטוריה והקשר, מה שנותן תוקף, ועומק ומהות לכל האיסוף הזה. האהבה ליופי. לאסתטיקה. תמיד עסוק. וכל בוקר מייצר לעצמו "עבודה". אף פעם לא משתעמם. ומשמש השראה לכולנו. וכן, (האיש הזה הצנוע שנחבא אל הכלים כדי לא להטריד את מנוחת הציבור....) האיש הזה, מצליח שנים, להניע,

ולהפעיל, ולהדביק בהתלהבות ובעשייה את כל מי שסביבו בתחביבים הללו. עוד מימי הכור בנחל שורק, שם "שלח" מדענים בכירים למשימות בחו"ל כדי שיביאו לו מטבעות מיוחדים, ואחר כך, אותנו, בני המשפחה, ושכנים, וידידים שלנו, וחברים, וידידים של מכרים, כולם לקחו חלק בהתלהבות להגדיל את האוסף ולגרום לאיש המיוחד הזה קורת רוח. כולם נדבקו ב"חיידק" הזה והפכו משוגעים לעניין.

איזה כוחות אבא! הסקרנות, והדעתנות, המעורבות, במה שמתרחש, באופן מלא, הקריאה בעיתונים, הצפייה בסרטים, הרצון ללכת לקולנוע, ולאופרה, למרות שלא קל, (כי בכל זאת....בן 97) אבל הוא מצליח. כי הוא איש מיוחד במינו. הייתי בת יחידה, ולכן הקשר עם אבא שלי היה קרוב במיוחד, דברנו 4 פעמים ביום, והמחשבה שלא יהיה יותר אל מי להתקשר ועם מי לדבר ואל מי לבוא ולשבת ולשוחח על עניינים ברומי של עולם, בלתי נתפסת.

אבל העובדות מאלצות להפנים. אבא בן 97 ואיננו איתנו כאן עוד. ואין לי מושג מה עושים עם זה. פשוט אין לי 'מושג ירוק' כמו שאבא נהג לומר.

בילדותי, נהג לחבק אותי וללחוש לי: "שנינו לבדינו". גם בשבת האחרונה, הזכיר לי את המשפט הזה. וצחקנו.

ועכשיו....כבר אין שנינו לבדינו, רק אני, לבד. "לבדיתי" כפי שכתבה בשיר מרים ילן שטקליס. לבדיתי.

ועדיין מתגעגעת ואוהבת את אבא מאד מאד מאד.

דברי פרידה מסבא עמנואל, הסבא המצחיק

מאת: נעמה קרן-פרויס, נכדתו של עמנואל גרדל

בערב האחרון לשהותו בביתו ויממה לפני פטירתו, ישב סבי בחדרו והכין במלאכת חיפוש דקדקנית באינטרנט, רשימה של הקנצלרים האוסטריים לדורותיהם. זו אינה סיטואציה יוצאת דופן, סבא שלי אהב להעסיק את עצמו בפרויקטים שונים שלקח על עצמו, ובחודשים האחרונים הוא התחייב למשימה שאינה מובנת מאליה - למצוא באינטרנט את כל מנהיגי אירופה ולסדר אותם בטבלאות לפי מדינות ושנים.

את עבודתו הוא הפסיק עם בוא הערב, ולצערנו, לא זכה לסיימה ביום שלמחרת. כשהגענו לביתו לאחר מותו, מצאנו את הרשימה החלקית, כתובה בכתב ידו, ועליה העטו זכוכית המגדלת שכה אפיינו אותו. היה ברור לי שהרשימה הזו לא יכולה להישאר במתכונתה הנוכחית ועל כן התיישבתי מיד להשלים אותה.

בעודי משלימה את הרשימה, חשבתי על אותן טבלאות מסודרות ומדויקות שהיה מכין למאזנים השנתיים בשנים בהן שימש כחשב של הוועדה לאנרגיה אטומית. כיצד נרעש לגלות שאת עבודת הנמלים שלו בעבר החליפו מחשבים חכמים ומתוחכמים בהווה ובאיזה אופן מרשים ולא ברור מאליו בחר, בגילו, שנשק באותה העת ל-90, ללמוד כיצד להשתמש באותם מחשבים. המעבר מהטבלאות והגרפים ששורטטו בכתב יד למחשבים המתקדמים לא היה השינוי היחיד שזכה סבא שלי לראות.

כשאני חושבת על זה, הוא חי כמעט מאה שנים וראה את העולם על תמורותיו ותהפוכותיו. סבא שלי, סבא עמנואל, זכה לכינוי "סבא המצחיק". את חלקו הגדול של העשור הראשון לחיי ביליתי איתו בחדר, בזמן ששאר בני המשפחה בסלון, תוהים על פשרם של קולות הצחוק המתגלגל הנשמעים מבעד לדלתות ולאורך שעות ארוכות. שם בחדר, סבא סיפר לי סיפורים, המציא איתי דמויות דמיוניות, השתטה איתי במשחקים ומילא את ילדותי בחוויות ורגעים שיוותרו נצורים בלבי לעד.

עם השנים, את המשחקים והצחקוקים החלו להחליף סיפורים עמוקים ומרגשים. על הילדות שלו בלובלין, על המגורים בספולדום (הבית המשותף, הראשון מסוגו, שנחשב עד היום לאחד מאבני הדרך החשובות של הקהילה היהודית בלובלין), על פרוץ המלחמה, על כיצד נאלץ לעזוב את משפחתו כשברח מפולין עם אחיו שמוליק, והוא רק בן 17, למחנות העבודה הקפואים בסיביר, ועל העלייה ההיסטורית לארץ באניית המעפילים אקסודוס.

את הסיפורים המרטיטים ליווה סבא שלי בתמונות, מסמכים ומכתבים שנהג לשמור ולאסוף מכל אותן תקופות בחייו. למעשה, אחת התכונות שהכי מתארות אותו היא היותו אספן.

סבא שלי אסף הכל - את בולי ישראל מקום המדינה, את המטבעות של כל מדינות העולם,

דפי מזכרת, מעטפות יום ראשון, שטרות וכל מה שעולה על הדעת. הנפש האספנית שלו היא זו שהובילה אותו לשמור את כל המכתבים שהוריו, אשר נספו בשואה, שלחו לו במהלך המלחמה. המכתבים היו הנכס החשוב ביותר שהיה לו והוא שמר אותם על גופו בכל אותן שנים, גם במחנות העבודה הקפואים בסיביר, עד שלבסוף הביא אותם עמו לארץ ותיק אותם באלבום, עליו שמר מכל משמר.

במהלך השבעה, סיפרו לי אנשים רבים כמה נהנו לשרת ב"חיל האספנים" שיצר. איך החיפוש אחר בול חדש או מטבע ייחודי נעשו לחלק אינטגרלי מהטיוולים שלהם בחו"ל וכמה נהנו לראות אותו מאושר מהשלל שקיבל בתמונה שהייתי מקפידה לשלוח להם כאות תודה. אני נזכרת בטיול האחרון לחו"ל שלי ושל סהר, בן זוגי. שעת ערב, מרכז טוקיו הסואנת ואנחנו מתרוצצים ברחבי העיר בחיפוש אחר כספומט פתוח משום שברור לנו שלא נעז לשלם בשטר החדש והיפה שהשגנו לסבא. והאמת, זה היה שווה את זה. זה תמיד היה שווה את זה. לחזור מחו"ל, להגיש לו את אותו שטר, מטבע או בול, לראות אותו בוחן ביתר תשומת לב את הפריט בזכוכית המגדלת שלו, להבחין בחיוך על פניו ולדעת שהוא הולך להביט בפריט הזה ולהתענג עליו לכל אורך השבוע שיבוא.

כאשר סיפרתי לאנשים בחיי על מותו של סבי, נדהמתי מהתגובות.

האחרונים, הוא תמיד קשה ועצוב ומלא במועקה. גם בגיל 97, גם אחרי חיים מלאים ועטופי משמעות, גם כשיודעים שלא היה הרבה סבל. תחושות החסר והגעגוע קיימות והחור בלב פעור. סבא, אני מודה ומוקירה את השנים במחיצתך, את הקשר המיוחד ויוצא הדופן שנקם בינינו ושתמיד יישאר איתי.

אוהבת ומתגעגעת,
נכדתך **נעמה**.

ש"ממש הכירו אותו". תהיתי לעצמי, כיצד התהוותה אותה היכרות בלתי ישירה אך מעמיקה שגרמה לאנשים רבים כל כך לחוש קרבה וקשר ממשי לאדם זר שלא הכירו. התשובה לכך טמונה באישיותו הייחודית שאני מנסה בכל כוחי לשרטט כאן במילים. אופיו ומכלול תכונותיו ששרו עליי בכל שנותיי הן אלו שהובילו אותי לשתף, לחלוק, לעדכן ולספר על אותו אדם, שהיה לי לסב אך לא פחות מכך- לחבר נפש יקר ואהוב. המוות, כפי שמסתבר לי בשבועות

במצבים כאלו נהוגות להישאל שאלות סטנדרטיות וגוריות כמו- האם הייתם קרובים? ואיך הוא היה בשנים האחרונות? והאם חי בביתו? והאם היה בריא לפני לכתו?

אבל לא כך היה. האנשים ששמעו על פטירתו של סבי הגיבו בתדהמה ועצב על לכתו, הפגינו בקיאות אדירה במהלך חייו בשנים האחרונות, שלפו מזיכרונותיהם סיפורים אודותיו ואודות החוויות המשותפות שלנו, וטענו פה אחד כי חשו

רחל מלמד [לבית זיסרמן]

2015-1934

הצליחה בבחינות, קיבלה תעודה המסמיכה אותה להיות ספרנית ועבדה בספרייה. בקיבוץ ארז היא טיפלה בילדים, עבדה במטבח ועסקה בניהול ההלבשה ב"כלבו". במשך זמן רב טיפלה במתנדבים. ממשלת גרמניה הזמינה אותה לטיול בגרמניה, בעיקר בקהילות שו"מ (שפיירא [שפייר], וורמייזא [וורמס], מגנצא [מיינץ]), בתמורה לטיפול בקבוצות של מתנדבים גרמנים. במשך השנים נולדו לה עוד שתי בנות.

רחל עישנה הרבה סיגריות. הדבר גרם לה לחלות, ומדי פעם היא אושפזה בבית חולים. בימיה האחרונים שכבה בבית החולים במיטה, וממנה לא קמה. הייתה בת שמונים ואחת במותה. זכרה לא יישכח.

בעלה,
אבנר מלמד
10.10.2018

עד שבמשחק אחד נפלה ושברה את ידה. היא הצטרפה לגרעין "יסעור" והתגייסה עם הגרעין לנח"ל. לאחר הטירונות הגרעין עבר להכשרה בקבוצת דגניה ב'. לקראת סוף תקופת ההכשרה רחל עזבה את הגרעין והוצבה בשלישות הנח"ל ביפו, אבל המשיכה לקיים קשרים עם חברה שהגיעו להשלמה בקיבוץ ארז. היא החליטה לחזור לגרעין, נשלחה לשליית והגיעה לקיבוץ.

בקיבוץ ארז הכירה את אבנר מלמד, ולאחר כשנה הם התחתנו והקימו משפחה. אחרי שנולדו להם בת ובן, רחל חלתה בקדחת מלטה. היא הובאה לבית חולים, אך שם לא הכירו את המחלה הזו. לפיכך בבדיקות דם לא התגלה החיידק הגורם למחלה. היא שכבה בבית החולים במשך כשלושה חודשים, ולבסוף הטיפול נגד המחלה הביא להחלמתה. רחל למדה ספרנות. היא

רחל מלמד ז"ל

רחל נולדה בלובלין בשנת תרצ"ד (1934) ועלתה לארץ לפני שמלאה לה שנה. אביה, **אברהם זיסרמן**, עלה לארץ שנים קודם. הוא היה ציוני וקיבל סרטיפיקט (אישור עלייה) בשנות העשרים, אך חזר לפולין לאחר כמה שנים כדי לשאת לאישה את חברתו, **טובה טרכטנברג**. הם עלו לארץ זמן קצר לאחר שרחל נולדה. רחל גדלה ולמדה בפתח תקווה. היא שיחקה בקבוצת כדורסל

IN MEMORY

Pinchas Zajanc

My memory stretches back to Dom Dziecka (Childrens home) in 1945 Lublin, where I first laid eyes on another child survivor, Pinchas Zajanc, a thin emaciated boy full of life with almond shaped eyes. Unlike the others who kept their distance from me due to my lack of Yiddish and suspecting that I wasn't really a Jew but a Polish spy, Pinchas welcomed me and we became friends.

The friendship germinated, in the orphanage and later blossomed when we joined Hashomer Hatzair in Lodz. Later, during our stay in Jordenbad, Germany we discovered that we had similar interests: drawing, writing and music.

Though I left the group before their departure to Eretz Israel and lost contact with Pinchas, I never stopped thinking about him. Luckily, after much searching we reconnected some years ago when my wife and I visited him on many occasions in Maanit, and once he paid us a visit while in Toronto. What an incredible memory he possessed; he remembered every name of our group, all the relevant dates when we left, when we arrived. In short he was our living and breathing archivist. I cherish his heartbreaking writing about his wartime experience in the forest and the follow up about his trip to Poland to rebury his parents in the Lublin Jewish cemetery.

Not to be missed is also his version on how the two of us acquired an accordion in postwar Germany.

Lucky is a person who has friends and I have been blessed with a few. But none have left a deeper imprint on me than my friend, Pinchas.

I regret not being there with you at his gravesite reciting Kadish, but rest assured I will never forget him.

Please accept my family's and my condolences to his family and fellow kibbutzniks.

He was one of a kind and irreplaceable,

**Jaakov Kuperblum -
Jack Kuper, Canada**
2.12.2018

The beginning of September we spend at Netanya with Malca and Eitan. They opened not only the doors of their lovely house but also their hearts. They treated us as if we were the members of Royal family... The time with them was like a cherry on the cake. The small but very tasty bite of Israel full of nice advantages, meetings, trips, meals and talks. The people we had just met twice in Lublin decided to share a few days with us, invited us to their house - isn't it a miracle?

A gift from mighty God?

We shared time, food and joy. We went to Etz Hasade, the olive farm, one of the oldest ones in Israel, where we met Itai, a friendly man, whose mother was born in Vilnius during the war and miraculously survived. We had a lovely trip to Tel Aviv and Jaffa, listening to its history. We met charming people - Miriam (a Holocaust survivor), her husband Elli - the best guide ever, Irit and Steve. We were taken out to a fish restaurant. Thanks to their business contacts we were able to try Recanati wine at the very spot it was produced (Recanati winery).

They took us to Nazareth to see the unique church with most beautiful mosaics of holy Mary - gifts from the countries from all over the world. We spend time at the seaside and we did have a good time together - laughing, talking, eating and drinking. I must admit Malca is a great cook - thanks God she decided to share a few recipes with me. Now I can organize Israeli

meetings for our friends in Lublin. Eitan is a great fun of football, so is Janusz!!! Malca likes good food and artistic expression, me too. Soul mates.

So we made a trip to Israel the Holy Land. The most important of all it is that we have built personal relationships - a few small bridges between Polish people and Israeli people. Despite the bad XX century history, despite the fear of unknown, despite all the possible predjudice and all the political circumstances. We had fun, good time, new friends and wonderful memories. We shared our happiness with others. Israeli salad, falafel, tchina, hummus, eggplants is a part of our everyday diet now. Isn't it what the life is about?

Shalom Israel! Shalom Poland!

Ewa and Janusz Waszkiewicz

Lublin, January 2018

both Jewish and Polish - writers, poets, singers, actors. The cuisine influenced by both nations and other traditions - sayings, songs and music. I will always encourage Jewish people to come to Poland to see real life now more than dark days. There were others...

So, here we are at the Ben Gurion airport, Friday night, the end of August 2017. Thank God there are friends in the world. Shosh and Jacov were waiting for us and took us home. We would never have known it would be so hard to find transport on Friday night. People here use to it, but for us it's foreign. Shosh and Jacov are open hearted, full of good will and always ready to help, ready to share their lives with strangers. Thanks to them we could meet wonderful people - Shmulik, Ruth, Zakki, Tamar and Matzi. We saw the ancient place of Caesarea, the caves of Rosh ha-Nikra, Haifa, Tel Aviv and Akko. We did shopped in a mall, tried hummus and went out. We had fun at the beach - they said that thanks to us they also went out to the beach. They had not been swimming in the sea for about 3 years although it was so close. People from cold countries like Poland would never understand it...

I would stay at the seaside all the time - sun, water and the sand, nothing else.

Shosh is a master of cooking - there is even a dessert named after her in Lublin, in Hades-Szeroka restaurant at Grodzka Gate. Jacov has a

kind and good heart for Lublin - he cares about the relations and connections. The President of Lublin discovered that as well and honored him by giving him a medal to the 700 Anniversary of Lublin. Wonderful people, wonderful places and the most unforgettable memories.

Next Jerusalem, the city of the cities. The unique place for everyone and our unique friends of us - Tal and Jotam. Younger generation, open minded, full of ideas and energy with a different style of life. God was so clever to create this kind of people. They did not hesitate to spend a few days with us and show the Israeli style of life. Thanks to them we saw the Ein-Gedi National Park, Dead Sea, The Museum of Isreal and the old city of Jerusalem. What we liked best was the walk up the stream in En-Gedi and the Museum full of historical pieces but also modern art from all over the world. The great bazaar with all the herbs, noise, food, pottery, jewelry. The walls of the city, the synagogues of different types of Jews made an impact on us. The Via Dolorosa and the Church of the Holy Sepulchre in the middle of Muslim Bazaar. Catholic and Orthodox church surrounded Muslims. So many different people live here. It is not easy with so many differences in culture, but still possible. That was the impression.

Jerusalem, Jerusalem one time it is not enough to see your beauty and reality. We will come back...

Ewa and Janusz Waszkiewicz

Shalom Israel!

Our first visit to Israel came out of blue. Shosh, Tal's mother, gave us a ring and invited us warmly. That is what convinced us to go. Thanks to her, we had the best trip of 2017 and one the best in our life timelast drop that made us to go. Thanked to her we had the best trip of 2017 and one of the best in our life time.

Direct flights Lublin-Tel Aviv made it easy and fast to travel. A bit more than three hours and we saw a chain of light of Tel Aviv, dark water of Mediterranean sea and light of a city. The people on the plane were happy to be back and we were anxious to start our journey to Israel.

Polish people travel either to the Holy Land or to Israel. It depends on their reason for going there. For those who want to see the holy places connected with Jesus - birth, teaching and death - it would be Holy Land. For those who want see the culture and history, meet people, try food and understand the way of life it would be the travel to Israel.

The same happens to Israeli people who come to visit either Shoah places or Poland. Some of them are coming to see concentration camps, ghetto places and connected with the II WW even though it is a terrifying experience. Rarely have they a chance to speak to the Poles. It would be easy to forget that Jewish people used to live here since XIV century (over 700 years). We shared the same land and the same history. Discovering Poland through this focus can bring us another view - so much in common, so many famous and important people who were

a dozen conducted by the German authorities in March 1941 in order to create more space for the German army and to create unoccupied space for a Jewish ghetto in Lublin. A formal announcement of the creation of the Jewish ghetto in Lublin was made on March 24, 1941.

Elsewhere on the Siedliszcze voluntary deportation database in addition to Gitaleh's daughter, her brothers Chaim Szloma, Dawid, and Lejb, her sister Sura, and her niece Szprincza were listed. Knowing this, I can reconstruct the possible scenario that with their apartments at 7 Grodzka being steadily taken away, there was nothing left for the extended family in Lublin. *Judenrat* records showed that their apartment building that once housed about ten families, would at some point that year have 290 people squeezed into it. Perhaps hoping along with the other 1,800 Lublin ghetto residents who would be deported to Siedliszcze on March 18th that a better situation might await them, many of the Gewerc family members, including my great-grandmother, left Lublin together.

Gitaleh's fate beyond that date remains unknown. David Silberklang, Ph.D., Yad Vashem expert on the German murder of Jews in the Lublin region explained to me that as part of this set of "voluntary" deportations, thousands of Jews were essentially "dumped" onto a number of tiny Jewish communities nearby that surely could not have had the resources to provide adequate food and shelter to the massive numbers of new immigrants. By the time of the liquidation of Siedliszcze's Jews in October, 1942, virtually

all of the Jews deported from Lublin to there would likely have been killed or deported to their destiny at Sobibór death camp.

I would later learn that Gitaleh's son Chaim (and my great uncle), who had survived the war as a prisoner in Siberia, went back to Lublin after the war. There, he recovered his late mother's share of the property before leaving Poland for good. He sold his shares to non-Jewish Poles in 1949. In impoverished postwar Poland, the financial value of the property at that time was likely minimal. Though I now know because of this sale that my mother never had a financial claim to the building herself (so there was no need for our guide to worry that my mother might file a claim on it), my hope of a historical claim remains undiminished. **One day, perhaps, a plaque on the building will recognize the history of the building both for the Jewish souls who once lived there, and for the perversion of history that Germany imposed and postwar Poland maintained upon its residents and upon its use.**

As for the two horses Gitaleh had lent to support the needy of the Lublin ghetto, I presume the animals were never returned.

It brought me some comfort to know that my great-grandmother was pitching in to support the Jewish community of Lublin at an hour of tremendous need.

She would have been age 57 at the time, seeing the world fall apart around her. By the next month, if not already earlier, she was surely witnessing even more severe pressures. The *Judenrat* records of May 5, 1940 two weeks later state that it had established its Office of Forced Labor for Women at 7 Grodzka. I can imagine the horror she experienced as she saw her family's apartment building turned into an instrument of Nazi oppression. On July 4, 1940, the *Judenrat* called on all Jewish women aged 16 to 60 years to report for mandatory job assignment to the 7 Grodzka Office of Forced Labor for Women. Those who did not pay a fee and register voluntarily were warned they would be taken by force to a local labor camp.

On October 2, 1940, following a transfer of Jewish prisoners in Lublin from the Belzec labor camp to a labor camp in Lublin, the 7 Grodzka office was used as a collection spot for food and clothing parcel donations for those deportees. The Germans had ordered that relatives of those Jews not be permitted to have direct contact with the prisoners and that the *Judenrat* serve as a conduit for supplying the prisoners' food and clothing needs. The *Judenrat* emphasized that attempts by family members to venture near the labor camp (on Lindenstrasse) and have direct contact with those prisoners might lead the family members to be imprisoned as well.

By March 16, 1941, the *Judenrat*'s Registration of Persons Office was also located within 7 Grodzka. This office was established for registration of all the Jews who then were being coerced by the Germans through the *Judenrat* to volunteer for deportations out of Lublin. The incentive for going on these deportations was to gain better treatment and more privileges than would be given to those who waited for later involuntary deportations. Those on the deportations would then also avoid being part of the formally-established Lublin ghetto.

What became of my great-grandmother Gitaleh? Searching on JewishGen.org, I found a match for Gitla Rozenberg on a list of Jews who had been "voluntarily" deported from Lublin. At last, 73 years after Gitaleh had disappeared off the face of the earth, I had some inkling of her fate. Judging by the March 16, 1941 date of the *Judenrat* announcement promoting the voluntary deportations from her own front door and the March 18 date of her deportation to the tiny **village of Siedliszcze**, (which on that date had no ghetto) some 26 miles (42 km) east of Lublin, I have a guess at her final outcome. In the Polish State Archives in Lublin is a copy of the original document indexed on the JewishGen website. On that copy of the Siedliszcze deportation list, she appears immediately above that of her daughter Szewa (Batsheva). From this dual listing, I derive some tiny bit of comfort knowing that in this certain hour of tragedy, at least she was not alone.

This "voluntary" resettlement was one of about

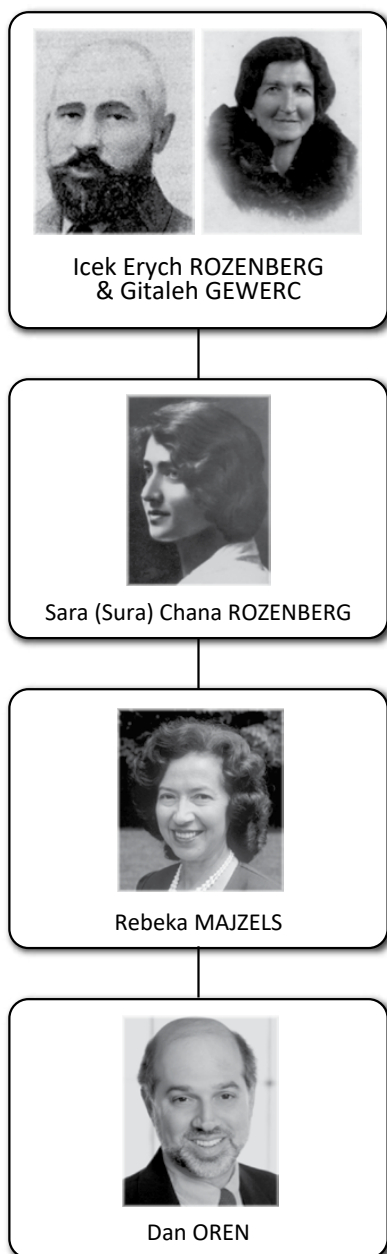
population as late as the early 20th century. The space the city had given Tomek and colleagues to create their theater company — *Brama Grodzka* — lay 140 yards (130 meters) walk down a gentle hill from my mother's apartment and was perched on the edge of the demolished Jewish quarter and its lost past. With that suppressed knowledge staring Tomek and his colleagues in the face, they created a City of Lublin-sponsored institution that, to this day, makes sure even if there are only a handful of Jews left in Lublin, that truth not be denied its place.

Among the *Brama Grodzka* collections are the records they are assembling of every building in the Stare Miasto of Lublin before the war. Eventually their wonderful staff hope to expand that to include the story of every Jew who lived in Lublin before the war. In documenting the physical history, the human history emerges. A search of their records began to open for me the sad, but in a slight way heart-warming, story of my great-grandmother's fate. According to those records for 7 Grodzka was built at the beginning of the twentieth century by **Wulf Gewerc (Gitaleh's father)**, and after World War II it became the property of the Polish State Treasury because "the entire family" had been killed. I would learn that Wulf must have been a successful contractor in the increasingly decrepit adjacent town of Wieniawa (later absorbed into Lublin). At the start of the twentieth century, he had bought the prime land at the heart of the Old City of Lublin and gave apartments at 7 Grodzka to his children. As far as I know, ten of

their children in an era of survived to adulthood, including my great-grandmother Gitaleh. Nine of the ten were still living when World War II broke out. Together with the family of their by-then-deceased brother Abram, they were the heirs and legal owners of 7 Grodzka at the time. All would be murdered in the Shoah. So, when the court records at one point referred to "the entire Gewerc family" having been killed, they were correct to a large degree: virtually the entire generation of **Wulf and Szejwa Bracha Gewerc's** children indeed perished.

I was particularly eager to learn what had happened to my grandmother Gitaleh. The *Judenrat* records of April 19, 1940 mention the family building and my great-grandmother by name (presented in my English translation):

The Management Board of the Jewish Community...received 1 pair of horses about eight years old...from Gitla Gewerc, residing at 7 Grodzka street. The horses will be used by the Jewish community... [for delivering food and supplies to refugees, displaced persons, and poor local Jews].... Mrs. Gitla Gewerc will not receive any remuneration for the use of these horses. In case of death of, or damage to the... horses, the municipality is obligated to pay Mrs. Gitla Gewerc either a relevant compensation or the return of other horses of the same quality. These horses should be returned to Mrs. Gitla Gewerc with at least two months' notice. In case of a request by Mrs. Gitla Gewerc resulting in failure by the Jewish community to return the horses, the municipality must pay Mrs. Gitla Gewerc 50 zloty per day.

the war, and he never married afterwards. **Sister Henia** was born in 1909, survived Maidanek and Auschwitz death camps, and moved to Israel after the war. Married before the war, she lost her first husband and their son to the Shoah. Her son Moshe (from a second marriage after the war) did not learn of his mother’s prior family until years after she died, when he saw

a testimony she had submitted to Yad Vashem. I remember Henia vividly from a family visit to Israel in 1968. In those years when tattoos were uncommon (except on military men), the numbers on her arm from Auschwitz were a vivid permanent scar that still haunts my memory. **Sister Batsheva** was born in 1916. She was murdered about 1941 or 1942. There was another, **Ester**, about whom I know nothing more than a birth year of 1918. And there was a younger brother **Wulf**, born in 1921, was killed in the *Shoah* in 1942.

As for the matron of the family, my great-grandmother Gitaleh had been born in the Wieniawa section of Lublin in 1883, and also died about 1942. Knowing that it was her home that became the site of the *Judenrat*, I was now especially interested to learn her fate along with that of her house.

If one walks down to the end of Grodzka street *Brama Grodzka* — today a Lublin historical research and teaching institute run by Tomasz (Tomek) Pietrasiewicz—one can learn more about 7 Grodzka. About the same time that my mother and I visited Lublin, Tomek decided to found a theatrical company (“TEATR NN”) in Lublin. In a city that had been largely “scrubbed” of Jews—first by the murderous actions of Germany, then by the hostility of post-war Poles and then by governmental erasure of history—Tomek and his colleagues found a history of a 700-year-old town with a long and strong Jewish presence. Jews made up one-third of the Lublin

Shabbat afternoon, I took the liberty of perusing the bookshelves of Rabbi Avi Baumol, who had permitted me to stay at his apartment. My eyes were drawn to a copy of the “Atlas of Polish Jewish History,” published by the Jewish Historical Institute of Poland. Though the book was entirely written in Polish, of which my knowledge was limited, it was first of all an atlas: a book of maps and charts. Filled with pictures, it was sufficient for me to explore with modest comprehension.

I turned through the pages and looked at the maps, particularly keeping my eye out for mention of Lublin. When I got to the page showing the Lublin ghetto during the Holocaust years, my jaw dropped. In the lower part of the ghetto, the number “1” was located in the exact spot where my mother’s apartment was located. I looked at the index to the page and saw that “1” was designated as the location of the *Judenrat*—an infamous Jewish council that the Nazis implemented in Jewish communities throughout Poland to serve as local insiders to facilitate the Nazi demands upon those captured Jews. Initially providing social service work to the local communities, as the war progressed, those *Judenrats* generally came to play the role of organizing forced labor call-ups, eventually aiding in the assembly of local Jews for forced deportations to other towns or to the Nazi death camps. Returning to the shock of the moment, however, I was stunned then to learn in 2014 that my mother’s home had some 70 years earlier housed the Lublin *Judenrat*. Again, one

would find no plaque on the building indicating such an awful fate had befallen my mother’s home. This surprising new information led me to return to an old question of what had become of the rest of the family that lived there.

On that line of my family, I knew that my mother had been born in Lublin to **Sarah Chana Majzels (née Rozenberg)**. Sarah Chana’s father had been **Icek Erych Rozenberg**. And Sarah Chana’s mother had been **Gitla (Gitaleh) Rozenberg (née Gewerc)**. Icek Erych died of natural causes several years before the war, and my mother recalled that Gitaleh still lived in one apartment in that 7 Grodzka building, and that several other Rozenberg/Gewerc-related families lived in other apartments in the same building. But what exactly happened to those relatives, and what had happened specifically to my great-grandmother Gitaleh during the war was largely unknown, besides their not having survived.

My mother recalled that Gitaleh and Icek had six children who had reached adulthood. (There were others who likely did not survive past infancy.) The oldest one—the only one who escaped Poland and the Nazis before the war—was my grandmother Sarah Chana. Her **younger sister Cypa (Tzipora)** had been born about 1906 and was killed in the Shoah about 1942. **Brother Chaim**, born in 1912, was ordained as a rabbi, and trained and practiced as a lawyer, survived the war and died in 1972. My mother thought that he had lost the love of his life in

the issues of “who suffered more”, or, as the Talmud would put it, “whose blood is redder” is full of pain and few fully satisfying resolutions. Threatening actions by Polish residents and neighbors towards returning surviving Jews and the need to fight to reclaim rights to Jewish-owned property surely made many Jewish survivors of the Shoah eager to wash their hands and their memories of whatever good life had existed for them in Poland before the war. Of perhaps several thousand Lublin Jews who had survived the war and then returned to Lublin, most had left Poland in the six years after the war, mostly due to the anti-Jewish attitudes or violence carried out by their neighbors after their return. That does not mean that the majority of Christian neighbors were threatening towards returning Jews, but it only takes a small proportion of threatening or violent people to poison a neighborhood. There were surely far too few neighbors protecting or welcoming the Jewish returnees. In the thriving economy that Poland has experienced over its thirty years following the time of Soviet influence, rising values of land and property have only made the issue even more controversial. On our 1993 visit, despite our guide’s ambivalence about our presence, we walked through the

courtyard, talked our way for a moment into the social service office that occupied the space where my mother had once lived, looked around, and then went on our way.

Seven Grodzka was a touchstone for my future visits to Poland. Almost no one else knew its true history. A plaque outside of the building noted the location’s place in Polish history as the spot where romantic poet Wincenty Pol had been born in 1807 (photo #3). Curiously, there was no visible evidence that a Jewish man had built the building, that his family had lived there for a few decades, and that they were murdered under the German occupation during the Shoah. It was as if a central piece of this building’s history had been erased from the public record.

My interest in the building was rekindled in the fall of 2014, during a year I lived in Poland as a scientific researcher. Visiting Kraków one

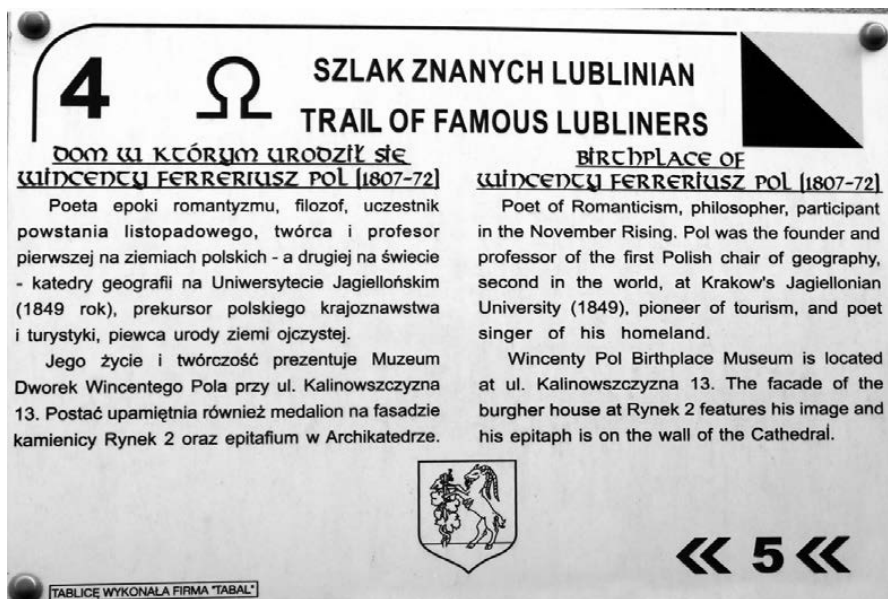

photo #3

middle of the photo on the right side of the street, and the building to its right (bounded by an old woman on the cobblestones and a young boy on a ledge) contained my mother's apartment. In a large multi-family building, her family lived in one apartment and numerous relatives lived in the others.

We entered the courtyard. In a daze induced by her first steps inside her home (photo #2), the awareness that the building had survived, the terrible knowledge that most of those who had lived there were murdered, and a touch of jet lag, my mother let the moment absorb her. She pointed out the balcony where her father had

photo #2

built a “sukkah” booth every fall for Sukkot. The inner courtyard apartments were now mostly empty except for a government office. My mother said the ghosts of those who had lived there were still inhabiting the place.

Our guide helped us find the city Monument Conservation Department and trace the provenance of the building a bit. According to those records, because most of my mother's family had been killed during the Shoah, the property was transferred to the Polish national treasury. Our guide, however, was quick to put us, from his perspective, in our place. Some of the building was now being used by a social service office. It would be a terrible thing, he said, if we were to claim the building back from those needy people who made use of its public services today. While my mother had never filed a claim for her childhood home, nor had she ever expressed to me the slightest interest in such a possibility, until that day on her family's onetime grounds, I had not known the meaning that filing such claims for “restitution” had for Poles. In fact, the displacements and expulsions of World War II and its aftermath challenges the provenance of building ownership throughout Poland to this day.

Perhaps hundreds of thousands of Jewish-owned properties were never fairly or properly adjudicated postwar. With Poles having moved into formerly Jewish-owned properties, either voluntarily or by German or Soviet-led resettlement, the process of confronting

Dan A. Oren

“Two Horses in Lublin”

Abridged from Chapter Two of *The Wedding Photo*, Rimmon Press, 2018

More information is available at <RimmonPress.com>

Following my mother **Rebeka (née Majzels) Oren’s** and my arrival in Poland in 1993, we were eager to visit her hometown of Lublin. She had left fifty-five years earlier for Palestine at age nine. What still remained in a city that had brought death to her relatives? We knew that most of what had once been the Jewish quarter of Lublin had been torn down in postwar urban renewal under the Soviet-dominated Polish government. But that was not to be the case in my mother’s neighborhood, just outside the Jewish quarter: on Grodzka street, the central

street of the *Stare Miasto*, the “old city.” Grodzka Street may be the oldest street in Lublin, dating back at least to the city’s founding in 1317. In the early twentieth century, perhaps one-third of the occupants of the *Stare Miasto* were Jews. By 1993 the Jews were gone, but the buildings were all still there. Across the open park (that my mother recalled playing in as a child) from the former orphanage building at 11 Grodzka, we found **7 Grodzka**, where my mother had spent her first nine years. In my 1993 photo #1, the orphanage is the light color building near the

photo #1

The letters sent to Waldemar by Walter Rosenbusch were very educational. In October 1945, Walter wrote from Stuttgart to thank him again and report to him how he survived once he left the factory. He made several allusions about his miraculous liberation from Majdanek and showed gratitude toward his savior for being able, “in spite of enormous obstacles”, to prevent him from an assured death. Walter gave Waldemar news from the survivors Bursztyn and Rozen, who were sending him heartfelt gratitude. Polish men, who used to work at the factory, when Walter took back the management from June to September 1945, were also sending him their gratitude. Walter mentioned other German property managers such as **Kremin** and **Martin**, who hid under a false identity. He mentioned them as well as people who died.

Waldemar replied without delay and suggested to come and visit him. Walter offered his help to eventually take over a plant, after all “there’re enough Nazis companies which got freed”. In July 1946, Walter announced his visit because he was going to leave to the US. In his next letter, sent from Chicago in 1947, he pleasantly recalled his visit at Waldemar’s and all these hours spent together. In December 1947, Walter announced the birth of his daughter to Waldemar.

Unfortunately, I couldn’t get my hand on Waldemar’s replies to that letter which might still be stacked up in a box at one of Walter’s children’s place.

Discovering and reading Esther’s testimony had brought up in me a big wave of guilt and regrets. How could I have asked so few questions and satisfied me with so vague answers?

The discovery of Poland, the town of Lublin, the people of the TNN center and the archives have tipped this feeling in a growing interest for anything that touches near or far my missing family. The slightest detail torn from the claws of oblivion constitute a personal and jubilant victory over the programmed annihilation.

Verrières le Buisson the 16th February 2019
Brigitte Waks

Waldemar Steingotter, 1934

It is recommended to read the article written by Judith Maier about Waldemar Steingoetter published in Hebrew in this booklet on page 50.

Meeting at Bazel, 2018

From left to right: Gabriele, Brigitte Waks-Attal, Fritz Steingoetter, Peter Steingoetter, Prof. Dina Meytes, Judith Maier

On October 21st 2018, Judith, Dina and I met at Bazel. We got together with Fritz and Peter Steingotter the entire day. I described them the whole process of research I went through and how I got their father's address. Next, Judith and Dina told Fritz and Peter what they knew about their dad. I showed all the documents I got in my possession. The eldest, Fritz, remembered when Walter Rosenbusch came to their home. He carried with him documents for our meeting: 6 letters his father received from Walter, from 1945 to 1947. There were other letters to his wife as well as information requests from the Brickman family concerning the leather seizures from the Germans in the leather factories. He gave us more than thirty pictures of his parents while in Lublin, when Steingotter's wife came twice during the wartime. It's a true treasure.

Waldemar Steingotter was born on November 11, 1905 in Bischofsheim bei Hanau. He graduated in 1926 from Freiberg School of leather Industry, in Saxe. He did not do his military service because of Rhineland's demilitarization after the treaty of Versailles was put in place in June 1919. He got married in 1935. Fritz was born on August 1939 and Peter was born on July 1943. Waldemar would die of cancer in December 13, 1949. Fritz was then 10 years old and Peter was 6. Waldemar never belonged to the Nazi party and his step father, who used to be part of the German Socialist party, was sent to prison by the Nazis for two years. He didn't enroll in the army but was shifted east as property manager of Jewish assets. When he came back to Germany, his wife hid him in a cellar until the Liberation. That was pretty much all Steingotter's sons knew.

2018 in Tel Aviv, Judith, Dina and I made the decisions to write to the youngest of them a letter. Dina is the one who wrote him a beautiful and brief letter telling him how his father saved members from her family as he was a manager of a leather factory, in Lublin. At that time, there were not a lot of people showing heart and dignity like his father. The three of us hoped to meet him to know Steingotter's story and get more information and maybe a picture so an article about his father could get published.

As I live in France, I was the one in charge of sending the letter in order not to avoid any rejection that could create an Israeli address. So I wrote down my address on the back of the envelope.

A month later, I received a terse mail from **Tadeusz**, from the Grodka TNN Center: "We got our hands on some interesting documents about the plant while we were exploring a notarized register from the archives. Please find attached the file".

This twenty page long file could be categorized into 3 axes:

In 1934: the Rozen and Associates **Szyfka Waks born Halberstadt**, rented the Szaja Bursztyn plant as well as all of the machines and tools for the factory's output.

In 1937: new associates took part in the renting of the facto including **Tema Bergajzen** and **Sima Rosen**. It was specified that Szyfka Waks, my grandmother, owned 23.5 of the shares.

In 1938: my grandfather, **Luzer Waks**, was given full authority to legally represent the factory when it came to its management.

The leather factory was seized by the German authorities and on order of the head of the Lublin department from the 28 march 1941, Waldemar Steingotter was appointed administrator.

The 3rd March 1942 this nomination was registered.

Finally, I had the confirmation I was waiting for so long! My grandfather did know Dina and Henia's father. It was also the first time I got to see my grandmother's signature. It was so moving and yet so unreal! It felt like I finally achieved my goal.

Two months later, I went on vacation in the French Ardèche. I was enjoying my time, hanging by the pool, the factory completely forgotten, when Fabien yelled "You received a letter from one Steingotter!" He had the marvelous idea to transfer the mail to where we were and he was handing me an envelope, from Peter Steingotter, with his Swiss address and phone number written on the back.

Peter presented his excuses for the delay. Both, his brother and him, agreed to meet up after September and suggested the town of Bazel as a meeting point, being convenient for both parties. He added that his brother had found documents that could be of interest for me.

I grabbed the phone to inform Judith. She immediately tried to contact Peter. After many talks, a meeting was set with Fritz and Peter Steingotter on October 21st in Bazel.

set up by the Gestapo under the orders of Worthoff and Dr. Sturm. I wasn't carrying a J Karte on me, but Steingotter's rep, a man called Moose, certified I was indeed a worker of the leather factory. Every Jew selected had been sent to Majdanek concentration camp. To check the usefulness of our commando of Jewish workers, we were sent several times to Majdan Tatarski for small selections.

So, at the end of October 1942 we were sent once again to Majdan Tatarski. It was the last selection which resulted to the ghetto's liquidation. All the Jews were transferred to Majdanek camp. As I was about to receive my prisoner's outfit, Steingotter appeared to take some of his workers, which included me. There were about twenty of us. We went back to Kosminek to live there but since we were the property of the camp, we were kept under the surveillance of a Ukrainian agent.

This situation lasted till spring 1943. And one day, I received a phone call from a Polish acquaintance that used to work on the other main factory. Being very careful with the words he pronounced, he got me to understand that the SS army was presently arresting all the Jews. And I had noticed how close they were from the plant. Two Jewish men and I managed to run at the last minute but I never heard of them ever again. Meanwhile others were shot dead as they were escaping. I hid at a Polish's for a week, in Lublin. He brought me to Warsaw to meet up with acquaintances. It was in May 1943 right after the clearance of Warsaw ghetto.

I would like to say I knew quite well the defendant, Worthoff, since he used to come frequently to the plant. Steingotter told me after the war that he used to get his leather supplies from there and also from the other factory."

I learned through his deposition that Walter Rosenbusch used to see Waldemar Steingotter, after the war, and that Steingotter died very quickly after the war.

Concerning J. Rozen's statement against Worthoff and Sturm, it mainly dealt with the process of selection and the deportations that took place in the small ghetto of Majdan Tatarski. J. Rozen never talked, in his report, about the leather factory except to mention when he hid his daughter Dina under his coat and brought her to work as well as during the process of the first selection, at Majdan Tatarski.

After a month, I was still waiting on an answer from the city town of Eppstein about my research on Steingotter. Judith decided to take the matter into her own hands. Without waiting, she called the city town and was informed that the house was still inhabited by people of the name of Steingotter. She got their phone number. A certain **Fritz Steingotter** lived there so she decided to phone him immediately. Unfortunately, when she said she was calling from Israel, he hung up on her. After that event, Judith decided to call every Steingotter from Germany and ended up finding a family member who told her Waldemar had two sons: **Fritz**, who lived in Eppstein and **Peter**, who lived in Gstaadt, in Switzerland. Her attempts to call them were not fruitful. However, in May

In a way Steingotter saved her father and he was saved in return. So, both survived!

I started to understand that Steingotter was an exceptional man who probably deserves official recognition for his actions.

I rushed to inform Judith Maier after her conference that a female participant of the reunion, Henia, also had her father saved by Steingotter. They had to meet. I also mentioned to Judith Maier the testimony of Walter Rosenbusch and all the discoveries I made. She was immediately captivated by this story. After that, we met almost every day to talk about Steingotter. What happened to him? Did he have children? We had so many questions about him.

Once back home, we started a mail correspondence. Judith thought we should make a movie out of it all. She contacted Dina, Henia's sister, to set up an appointment. I sent her the transcription of Walter's statement and more importantly, I contacted the archives of Wiesbaden to get the list of witnesses for the **Sturm/Worthoff** trial, the Nazis officials in Lublin. In meantime, I contacted the city town of Eppstein via mail to check if there were any Steingotter living at the address I had found.

The archives of Wiesbaden sent me the list of all the witnesses of the trial of the criminals of Lublin and once more there's a surprise for me! Walter Rosenbusch and Joseph Rozen testified, as well as Judith's mother and many other Lubliners whose name and stories I recalled.

When I read the preliminary deposition made by Walter in 1965, at the German Consulate of Chicago, this whole story got clearer to me since he reveals some more details about his life at the time. This deposition was at variance with his interview on certain levels:

"At my arrival at Lublin I was arrested and imprisoned in a camp next to Piaski till April 1940. Then I got transferred to Lipowa Camp. From November 1941, I integrated a group of Jewish workers employed to the Kosminek18 leather factory, which was located outside the ghetto. It was run by a German commission agent named Waldemar Steingotter. Steingotter was a very decent man who couldn't always be opposed to the SS. A little while after the war ended, I went to visit him to Vockenhausen19, near Frankfurt on the Main, where he used to own a leather factory. His wife wrote me to announce his death, in 1946 or 1947.

Around 60 people were working in that factory including 20 Polish men, the rest of them being Jewish people. In the factory, there were placed one or two SS agents from the Lipowa Camp, in charge of the Jewish surveillance. Quite often, those SS would bring with them a Latvian or Ukrainian man. I couldn't recall their names. Jews would stay there at night. From time to time we were sent to the ghetto for a couple of days, when the selection days were organized. When the ghetto of Lublin was cleared out, Jewish workers from the factory were moved to the striking, tiny ghetto of Majdan Tatarski for a few days. There, I survived a huge selection

¹⁸ Neighborhood where is located Wspolna Street.

¹⁹ An area of Eppstein where was located Walter Steingotter's leather factory.

So, soon after I got settled in my hotel room, I had the pleasant surprise to meet up with Henia and Miri at the restaurant. They were only staying for a few days because of Henia had a hard time walking and used a wheelchair. As soon as I got in contact with the TNN crew, in charge of interviewing survivors, I suggested them to interview primarily Henia, whose story's so edifying. At the opening conference, taking place in a castle, it was noticeable that more than 200 people came to Lublin from all around the world (Israel, the US, Canada, France, Belgium, Germany and even South America). I felt a bit ecstatic participating to such an exceptional event, which would probably bring some answers along the way. I was right. The next morning, I attended a lecture given by **Judith Maier**¹⁶ about her parents' story. She mentioned, among other things, her mother's involvement as a witness in three trials of Nazis on duty in Lublin: Wiesbaden versus **Dr. Hermann Sturm**, responsible for the deportation of Jewish people from the district, versus **Herman Worthoff**, Gestapo chief responsible for Jewish Affairs at Hamburg and versus **Karl Streibel** Chief of Ukrainian Guard. I immediately thought I had to explore this possibility which I did not know about before. There were some people who testified who might be interesting for my research.

Judith continued her intervention, talking about her father being locked up inside the concentration camp on Lipowa¹⁷ Street, in Lublin. Hearing her words, another surprise came my way: "My father, **Pinchas Zyskind**, used to work outside the camp, in a leather factory. It was confiscated by the Nazis and managed by a German **Treuhander** going by the name of Steingetter, but it used to belong to

Mr. Brickman. Steingetter treated Jewish people as well as polish forced workers as human beings. One day, my father was almost beaten to death, 75 whiplashes, because he smuggled in some food. His friends took him to the leather factory. When Steingetter saw him covered in blood, he yelled: "What did those pigs do to you!" He gave the order to put him in a cold bathtub and handed him his sandwiches. After a few days of treatment, my father went back to work. One night, after work, Steingetter summoned my father to his office to warn him to run away before being exterminated at Majdanek with all the other Jews. "You need to find a way to escape without waiting" he said to him wrapping his body with thin leather sheets."

Her father did manage to escape and join a group of resistant in Parczew's forest.

"When the Germans were defeated and the Red Army entered in Lublin, in July 1944, every resistant of the region was given uniforms and weapons and where posted to maintain order inside the town of Lublin. My father did not forget about Steingetter so he went and revealed his story to the General Iwan Senczylo who allowed him to search for this German man in Soviet territory and even provided him with a military motorcycle. After looking for him in several camps and convoys of German prisoners, he finally found him dirty, shabby, weak, famished and leaning on a stick. My father took him back to Lublin. Once Steingetter recovered, my father provided him with a permit and supplies, and put him in a train to Germany. My father used to say that this was a man with his heart on the right side".

¹⁶ Judith Maier: My parents, Kol Lublin 2017.

¹⁷ Camp specialized in forced work, located in 7 Lipowa Street in Lublin, 1939-1944, managed by the SS **Sturmabführer Hermann Dolp** and afterwards by **Wolfgang Mohwinkel**.

Fitze, who was also hiding in the leather factory. But it was Wanda Olbrychska who hid the family hence saved their lives.

Henia declared:

“when I was in the factory, I got out of my hideout to go pee. It was somewhere no one would ever go to because it stank too much. But Steingotter caught me but did not say a thing. Dina remained hidden inside the factory during three weeks before being pulled out to Warsaw. It’s Jagda, Berek’s wife (the brother of her mother), quite a bold woman, who took care of the transition between Warsaw and Lublin. She was the one who came to pick me up and bring me to my mother’s hiding place, in Warsaw. A few time later, Steingotter warned my father to leave because the elimination of the workers was planned the next day. It’s the factory’s driver who brought father, during his escape, to the train station, leaving for Warsaw.”

Her story focused then on Warsaw and the incredible episodes of hide and seek of all the family. It’s a miracle an entire family got the chance to be saved. I’ve known only two families who got that chance: the Tec family¹⁴ and the Tuller family¹⁵, and yet there were less family members saved. In Rosen’s case, we’re talking about grandparents, uncles and aunts being saved. That’s unheard of.

The end of the interview, we were all very overwhelmed. Dina and Henia were very grateful for me providing them with archives. Later on, Miri sent me the famous picture taken in 1937

showing about thirty workers, including Joseph Rozen and two Bursztyn brothers, in front of the leather factory.

Workers from the factory, surrounding Joseph Rozen, the man in the middle wearing a black collar (1937)Waldemar Steingotter’s name is mentioned.

In 2017, to commemorate the memory of the Jewish community eliminated during the ghetto’s clear-out 75 years ago, the city of Lublin partnered with TNN to organize a huge one-week reunion for Lubliners from all around the world. There were numerous activities suggested to participants, such as a tour of meaningful Jewish places, synagogue, Yeshiva, cemeteries, the Majdanek and Belzec camps, as well as a tour of several Shtetl all around Lublin. It also included conferences tackling various subjects, meeting with genealogists to help participants with their research and visits of the archives to show what could be found about the Jewish community. When I heard of it, I immediately decided to join, still hoping to get my hand on a deed about the factory, with my grandfather’s name. It has been years and nothing, I did not find any official document with his name.

¹⁴ The story of a lost childhood, Dried tears: author NechamaTec Oxford university Press 1984.

¹⁵ Sarah Tuller, a friend of my father who survived, including her brothers & parents.

Both ladies continued by introducing themselves: **Dina** and **Henia**, born under the name **Rozen**, as well as **Miri**, Henia's daughter. I introduced myself, in return, but my name did not ring a bell to them. I kept on explaining, very briefly, how my cousin went on hiding inside the factory and wrote a statement and that I found a lot of document about this establishment. They only had one picture of the factory before the war. Miri was absolutely appalled since her mother never mentioned to her any of this timeframe of her life. When I suggested to meet up at a more appropriate time so they could tell me the story of their survival, Miri was the first one to convince her mom to accept. We quickly set up a meeting before the beginning of the ceremony which didn't allow having a conversation. They agreed to come at my cousin's place to be interviewed and Miri would record it all. They had never done it before, neither for Yad Vashem, Amcha nor TNN which sent emissaries to Israel in order to gather statements on tape through interviews from Shoah's survivors.

Indeed our meeting turned out to be very interesting and would last for more than two hours. In addition to the three women, Miri's brother cared to be present and listen to his mother's statement.

Henia was born on 1931 and Dina on 1938 in Lublin. So, they, respectively, were 9 and 1 year old at the beginning of the war. In 1945, they were 15 and 6. Their father Joseph married **Tauba Bursztyn**, daughter of Szaja Bursztyn, owner of the leather factory.

Joseph studied Chemistry in Frankfurt and specialized in leather and its chemical

composition. Henia's recollections of the war were clearer than Dina's which explains why she would be the one doing most of the talking for almost two hours. She recalled the family moving a lot inside Lublin's ghetto before it was cleared out in March 1942. She also evokes the family's arrival to Majdan Tatarski ghetto. They shared a one bedroom apartment with three other families. She remembered the first selection where everyone was lying on the floor of the ghetto's main place. A German even walked on their mother's legs and that she did not say a word. She said a Polish man helped them hide, with a lot of other people, inside a bunker covered of brick, closing from the outside, meanwhile their father was still at work. Henia thought that if something happened to this Pole, they were all doomed. The other people did not want their mother to take Dina with them, fearing she might cry, blowing their cover. They wanted to kill Dina but their mother said "if someone touches my kid, I will scream and our cover will be blown". During the second selection, everyone went to hide in the bunker except for their father, who kept Dina with himself. When the selection officially started, he left Dina all alone in the garden, inside the henhouse. He had the Ausweis of the factory. The ones hidden inside the bunker could hear her talk to the chickens. They did not get caught and Dina was found, sleeping in the chicken coop. They absolutely had to run away. Our father organized our hidden spot. He paid a Ukrainian to accompany us to the leather factory. We sneaked in during the night time. My father did not say a thing to anybody. Dina was hidden inside a closet. My mother and I spent only one night there before someone took us to Warsaw, using forged documents made by the resistant

The 2008 article, from the Eppstein gazette, dealt with the town's architecture. But more importantly, it mentioned a very interesting construction designed in 1934 by an architect, **Robert Michel**, known for his particular style inspired by the Bauhaus movement. He was the one who built a dwelling place in 2 Am Heiligenwald Street, in Eppstein. The dwelling place was owned by Waldemar Steingotter, a manufacturer of leather.

Unbelievable! I finally found his address.

A few months later, back in Lublin, I had the chance to talk to Robert Kuwalek. I asked him if he ever heard about a group of Jewish workers who might have been outed of the camp. He answered positively but he never heard about Steingotter.

At that moment, I thought I've reached a point, since I had no more lead to explore.

In December 2012, I went to Tel Aviv to attend, for the first time, the Annual Meeting of the Jews of Lublin Association, Kol Lublin. The commemoration, every year, allowed everyone to be together, to talk and witness some statements or conferences about Lublin and its inhabitants. I was fully aware that the ceremony would unfortunately be in Hebrew which meant needing a translator. But I was determined to go since I was starting off on a new lead, working on another passage of Esther's statement, and had an appointment with the grandson of one of Esther's girlfriends. I was having a conversation with him, actually, when I suddenly heard, from behind: "We're the Rozen Family". As I jumped around,

I could see two old ladies and another younger woman conversing. Without even realizing the brutal way I sent my partner off, nor my intrusion, I got closer to them before shouting out:

"- Do you mean you're a member of the Rozen family who used to own a leather factory in Lublin?"

- Yes, I do, replied one of the women, looking at me quite puzzled.

- Are we talking about the Rozen & Bursztyn factory on Wspolna Street? I insisted out of skepticism.

- Yes, indeed! How do you know that? She answered, stunned.

- I did some research on this particular factory because my grandfather used to own some shares. Were you aware it went under the management of a German administrator?

- Of course, we did! He was the one who saved our lives; they shouted it out, staring at me as if they were staring at an Alien!

- Was his name Waldemar Steingotter? I added.

- Yes, it was. I totally forgot about his name! Replied the oldest one, looking at me in a deep, surprised way".

We shared a moment of total astonishment. How could it be? How did they manage to survive? Out of the 43000 Jews of Lublin, barely 200 or 300 of them made it alive!

During his studies out in Frankfurt, their father met Waldemar Steingotter and found himself, out of the blue, in Lublin when he came to manage a leather factory. They said how incredible of a chance it turned out to be.

it was still possible to see that two old brick buildings, facing each other, were gathered under a brand-new roof. When I was there, there was still construction going on one of the surfaces. As I walked along the gate and the left-exterior wall, next to a huge meadow with trees all over the place, I bumped into the river which ran at the bottom of the wall. Immediately at that moment, I could feel inside that it was the old factory Esther described. Everything matched: the river at the back, the porches facing the entrance. I could definitely imagine her in the water walking along the wall, covered by the trees growing up on the other embankment as well as in the field. The front yard, corresponding to the entrance of the printing shop, was the place where Henio was shot.

of **Jankel**. The lessee manager was **S. Rozen & Associates**; the managing director was **Jan Machnicki**. The factory was composed of a two-story brick building, three wooden buildings, plus a room dedicated to a caretaker as well as three lavatories outside in the courtyard. There were some renovations in 1928. The document dated back to November 5th 1936 and was signed by S. Bursztyn. On the fifth page was added with a black pencil the name S. Bursztyn, owner of the property. On the property manager column was written: Treuhandausserstelle distrikt Lublin, Krak Pred 78, **Waldemar Steingotter** (biuro Towarowa 41 garbarnie **P. Brickman**¹²). In other words, the name and address of the German manager who took care of Lublin's factories. He was the famous Steingotter who Walter talked

The leather Factory at 19 Wspolna Street shot taken from left side of the property

The next morning, we joined Emil at the archives. The small five-page file was there, waiting for us. It was an administrative investigation on the leather factory at 19 Wspolna Street, in Kusminek. The landlord's name was **Szaja Bursztyn**, son

about and whose main office was situated in the biggest factory, owned by P. Brickman, on Towarowa Street. Waldemar Steingotter used to live on the most beautiful avenue of Lublin, Krakowskie Przedmiescie.

¹² **Pejsach Brikman** owned the biggest leather factory of Lublin, 47 Towarowa Street
The document found in August 2011 at the archives, on which **Waldemar Steingotter**'s name is mentioned.

it didn't matter anymore that you were working or not. We were taken to the camp of Majdanek, barely a kilometer away from there. We had to run there, escorted by the police and the guards. Once there, at the actual camp of Majdanek, as we were about to put the special outfit for prisoners on, our German boss Steingotter appeared out of the blue, with Doctor Sturm by his side, this criminal, Head of the Gestapo. So, he came and got every Jewish from the factory out of the camp. He brought with him a Polish employee who took us back to the factory. We had to live and keep on working there. And this was what happened. But for how long?

*Then, on March 19th 1943 the phone rang. Someone told me: the Gestapo is encircling the main factory and taking all the Jews. I didn't say a word. I just took my coat. I knew how to get out of there without being seen. I used the backdoor & walked through a wood, straight to my Polish friend's, **Alexander Kurek**¹¹. He had promised me to help if I needed it. He kept me in for 3 days, asking no money in return. In the evening, he told me what happened. A few Jewish workers tried to escape and so were shot in front of the Leather factory. All the other ones were sent to Majdanek. As I stayed at his place, he was risking his life for me. Then his brother, who used to be a railway worker, came with me to the train station, bought me a train ticket to Warsaw and escorted me for one train stop."*

Weirdly enough, Walter never reflects on his arrival at Esther's, which should be around March 43. He explains though how he came in

contact with some people from the Resistance, who found him a place to hide. After numerous twists and turns, Russians would free Walter in Germany in 1945.

In August 2011, I went back to Lublin with my husband. Emil was waiting for us at the TNN Center with some exciting news. Going through archives, he came upon a file on a leather factory on 19 Wspolna Street, in the neighborhood of Kusminek. So, Emil made an appointment for the next day, to go through it. In the mid time, we had to check if the street numbers remained the same ever since the war. We looked at pictures from overhead, taken by the Germans, on the screen. The Land register was exactly the same as it were during the war, apparently nothing had changed. We could notice a street parallel to the river, on the odd number side of the street there were a bunch of buildings whose backyards edged the bank of the river spaced out by green foliage. Meanwhile on the even number side of the street, buildings were all lined up, containing small courtyards and small gardens.

My husband and I headed towards Wspolna Street. It was exactly as it were pre-war time, including on the odd number side old, grey, two-story buildings, which were completely run-down, supported by forestays. Porches were opening onto small gardens, wooden cabins, wrecked sheds. The pavement was made of stones wrecked in thousand pieces. A feeling of hopelessness came out of this place. Once at number 19, you could see a new construction with a surrounding wall and a metal gate at the front. It was a printing house. From the main entrance,

¹¹ No information about that person.

studies in Germany and his father who always identified as a German. I thought to myself that it had to be a homonym since he never mentions Poland. As I forward the tape, I suddenly heard the sentence “join my father to Lublin” and a little bit further “a job in a leather factory”. I couldn’t doubt anymore, he was the one I was looking for. I ordered the digital version to examine every last details.

Walter recounts his arrival at a leather factory in Lublin, in 1939. He was extremely lucky to get a job at the factory thanks to his perfect German language. He was assigned as the first manager’s secretary. This manager was appointed by the Germans to handle all of Lublin’s leather factories. In Lublin, all of the factories were managed by Jewish people, who had control over the leather trade before the war. The factory he used to work at would close seven months after his arrival. **Mr. Martin**⁹, the manager’s right hand, who happened to become Walter’s friend, brought Walter with him to another plant where a lot of Jewish people were employed, including the former owners themselves. This work obviously embodied safety and a chance to live thanks to the J- Ausweis¹⁰ which prevented you from being arrested as well as deported. Leather production turned to be a priority for the Germans. Around January 1941, another German was appointed as the Head Manager of the remaining four factories.

“This new manager happened to be a very fair man. He wasn’t a member of the SS party. He actually was the owner of a leather factory near Frankfurt. He tried to keep his production afloat including all of his Jewish workers who he tried to protect”, says Walter Rosenbusch.

He moves on and talks about the ghetto of Lublin being liquidated in March 1942. It resulted to 28000 people packed off to the extermination camp of Belzec, as well as the transfer to the Majdan Tatarski ghetto of the rest of the 5000 “capable Jewish workers” who possessed Ausweis delivered by their employers.

Most importantly, he kept on explaining how Jewish workers from the leather factory got to help their acquaintances, hidden outside. An arrangement was set by everyone working in the offices to let in husks which would not appear in the bookkeeping. Behind closed doors, those husks would be treated and given to polish men, from the outside, in charge of reselling them in the black market. Every worker, whether Jewish or Polish, would share the profits at the end of every month.

At that moment, I understood why Esther was insisting that much on the role of the factory on hers and Genia’s survival. Every single month, Henio used to send them an envelope containing money, probably through the intermediary of a Polish worker. That same envelope, Walter caught a glimpse of, on which was written Esther and Genia’s address in Warsaw.

Then Rosenbusch describes the events of November 9th 1942:

“November 9th 1942: I remembered quite well that date which was the same as the collapse of the Austro-Hungarian Empire. The small ghetto of Majdan Tatarski was girded by the SS, the Gestapo, the Lithuanian and Ukrainian help. Everyone had to leave the barracks and

⁹ No information about that person.

¹⁰ J Ausweis - Working permit.

leather factory from the quite vague information we had from Esther's story: She said it was near Frabryczna Street and close to the train station. Once on site, Emil and I discovered the tiny river that crossed with Frabryczna Street. On the left side of the river, there were a bunch of buildings from the sixties. We walked along the river, back up, for several miles before coming across an old building with its main entrance opening onto another street. Nothing matched the description from Esther's record. The river should have run alongside the leather factory's wall. But Emil did not want to give up. Back at the Center's office, he started to search inside the professional directory, from the thirties, for factory addresses. The search wasn't satisfactory. No tracks of the factory of which I do not have any document.

Emil made an appointment for me with **Robert Kuwalek**⁸, the historian specialized in Majdanek's concentration camp. He read, with great interest, Esther's story and confirmed: workers from the leather factory were, indeed, the last ones who had been deported after November 43.

Emil found out a great number of documents related to my grandfather's building on Lubartowska Street, the birth certificates of my father's siblings and many other documents but nothing about the leather factory.

Back to Paris, I decide to explore Lublin via Google map and my eye caught the name of a tiny street, alongside the river, way more in the southern part of Frabryczna Street.

It was Wspolna Street! Suddenly I remembered my father's note. I thought he wrote the factory's name when it actually was the name of the street.

How come I did not think of it before? I mailed Emil to tell him I might have found the address we were looking for.

Three months later, I am in Jerusalem at the Research Center of Yad Vashem. I had the list of all the survivors 'names mentioned by Esther in her testimony. I have in mind that maybe one of them might have left a report, by any chance.

The woman in charge of the research types the names on her laptop and to my great surprise tells me: "Yes, there's an interview of a certain Walter Rosenbusch from the Steven Spielberg Foundation! You can watch it at the media center, it's in English!"

Walter Rosenbusch in 1995, Chicago USA

I had access to a 3-hours-long videotape, recorded in Chicago in March 1995. The interview opens onto an old and frail man, with black hair and an imposing pair of glasses. Despite the fact that he speaks English, his strong German accent makes it difficult to understand him. He was born in Katowice on 1913. He evokes his youth, his

⁸ **Robert Kuwalek** 1966-2014, historian graduated from the Catholic University of Lublin. Used to work at Majdanek Museum's Research Department.

people had surrounded him, ordering “Take off your pants!” Henio was a tall, blond man who looked like an Aryan. Despite the fake papers he had, the Germans would not bother to check his identity and shot him dead, in the middle of the yard.

*Walter Rosenbusch had found us because he remembered he saw our address on an envelope that Henio was holding in his hand. He did not have any other choice but to join us and us to let him in. The help coming from the leather factory was over. The couple who used to rent us a room asked a neighbor from the building if she would consider renting a room to Walter, which she agreed to. Walter would pretend to go to work but instead he would spend the whole day at our place. His Jewishness and his terrible polish made him afraid to go out. But one day his landlady found out that he stayed all the day with us and hastened him to leave. In the very same building used to live a police officer who scared us. It felt like he suspected us. One day, He did send a letter to Walter, notifying him that he would come over to check on his situation. A few days earlier the building had been hedged in by Germans. We were dead sure it was for us, but it turned out that they had arrested a young Jewish woman, converted to Christianity, who lived in the building with her Christian husband. The earth under our feet began to burn, so we decided to run away. It was through Halina⁵, my stepmother’s daughter, who was alive and hiding in Warsaw too, that I found a work as an au pair for Count **Xavier Grocholski**⁶’ children. I knew Walter survived and flew to the US.”*

After the reading of this statement, which only the events in relation to the leather factory I’ve chosen to expose, I put it in a drawer and in the back of my mind.

In 2009 the hospitalization of my mother led me to look for some documents in her apartment. This was when I accidentally came upon a file containing all of my father’s Polish papers. It included one sheet of paper where my father wrote the address of his family in Lublin as well as the name of the bank establishment and the leather factory.

It came as a shock to see his handwriting, as if it were a direct order from my late father “Go ahead, go and see”!

It had never crossed my mind that I could go to Poland since my father had never gone back there. Poland was for me the country of all dangers, of antisemitism and also the chance to get assaulted or even murdered.

My fear left me overnight and I immediately decided to go there.

I contacted the TNN Center which aimed at keeping alive the Jewish memory of Lublin Town. They immediately offered their support pointing me to a certain **Emil**⁷ who would be able to help me with my research, during my stay. I picked up again Esther’s testimony and started to study it with caution.

I landed at Lublin in May 2010. I met the whole TNN team as well as Emil, my point of contact. After scanning all the papers, photos and other documents, real search could begin. I discovered a huge amount of information about my grandfather. Then, we tried to localize the

⁵ **Halina Sinicki**, daughter of Esther’s father’s second wife who survived and emigrated to Israel.

⁶ **Count Xaviery Grocholski** (1903-1947), executed for treason by the communist government.

⁷ **Emil Majuk**, researcher journalist at the Grodska gate TNN.

The watchman must have heard something because he came down with his massive dog that started to bark and to jump furiously on the wooden door. I could envision the dog throwing itself at me as the hook was on the verge to give way. I did not move nor did I breathe. The man started to push the door open, saying "Who is there?" "A woman" I replied. For the life of me, I didn't know why I said this, but it seemed the most appropriate and the only response to give at the time.

- Open the door! No stranger is allowed in there!

- I'll open if you hold your dog tight!

Once he tied his dog up, I came out and introduced myself as Henio's sister in law. So, he shouted "May this damn world go down in flames! We either die all together or we will live side by side."

After that, he looked for Henio and scolded him since I was left outside, soaking wet and shaking out of cold and fear. Henio took me to his room and out of the blue, just like a savage, I felt famished and thirsty. All I could think of was to satisfy those cravings of mine. I drank a whole pot of black coffee meanwhile Henio was settling a mattress down for me to sleep on. A few hours earlier someone had died from the typhoid fever on that very same mattress but who could care about that! All night long Henio dried my cloth on his tiny electric Primus.

The next morning, I went by myself to the train station, heading off to Warsaw. It might seem

suicidal but I didn't have any other option. Hiding out in the leather factory would have meant putting the lives of all the Jewish workers in jeopardy. Since I had nowhere to go to in Lublin, I had to blend in with Warsaw's crowd. The only thing I could think of was the address of a Polish man who used to live in 29 Długa Street. I knocked at his door asking for help. He helped me to get Aryan papers under the name: Halina Majewska and I lived in Warsaw hiding under that name."

This is how the first part of Esther's testimony finishes. I date it back to November 1942 right after the liquidation of the Majdan tatarsky ghetto.

When in Warsaw, Esther located her sister in law **Genia Tykoczinska**, Henio's spouse, with whom she rented a room from a Polish couple who were aware of their Jewishness.

She went on testifying:

"Henio kept sending me money from the leather factory. Summer 43 passed by as smoothly as possible, but by November 1943, the Jewish workers from the factory were arrested and sent to Majdanek's extermination camp. Only a few managed to escape.

*One day, showed up at our front door **Walter Rosenbusch**. He was one of the Jews working at the leather factory. He told us about Henio's death and the circumstances of his death. When the Germans stepped in the courtyard, he run to the entrance gate but Polish people passing by at the same time shouted that a Jew was trying to escape. Germans ran after him as he got inside the yard of a building from the other side of the street. But those same Polish*

under the barbed wires of the Madjan Tatarski's ghetto² and got a job at **Victor Kremin**³'s factory, another German trustee of Jewish assets, where her husband, **Moshe Tykoczinski**⁴ was working.

When Victor Kremin warned Esther that her name appeared on the daily's list of people picked up for Majdanek's concentration camp, she succeeded to hide in the attic of Kremin's factory with about thirty people and escaped the selection.

The next day, she crossed the whole town of Lublin, escaping and trying to find shelter again at my grandfather's leather factory. At that time, Jewish prisoners were still working there including her brother in law, **Hénio Tykoczinski**. But the guardian refused to let her in. Hénio came with a polish worker who took her to a prostitute who lived in the same street and who accepted to hide her. But the prostitute threw her out when her service started, 4pm sharp. Esther knocked at the neighbor's door and begged them to let her in, without success. If she was found, out on the street, before the coming curfew, she would immediately be executed. As she was trying once again to reach the leather factory's door, a German patrol walked into the street. Esther started to run the length of the leather factory's wall and jumped into a small river that ran alongside the backyard of the building without taking into account the depth of the water.

This is how she remembers it in her testimony:

"The guards came real close and spoke German. One of them said he saw a shadow disappear into the darkness. Another one took his flashlight and scouted the whole street. He lit up the leather factory's outer wall but did not see a thing, so he told his colleague that he must have imagined it. They were so close I could hear every single word. Eventually, they left. I waited a few more minutes which seemed long as eternity. I had to get out of the water because I was getting colder and colder and started to shake. So, I walked in the cold water along the wall till it was replaced by a wooden fence. What could I do? I started screaming as loud as I could "Henio! Hénio!" Anyone could have heard my voice considering the silence out in the middle of the night, but I did not care about it. It is hard to believe but my brother in law did hear me. He stepped out of his room and found me there, behind the high wooden fence. He walked me where the fence was less high in order to pull me by the arms to get me inside the leather factory's courtyard. Once in, he said he did not know what to do with me. He told me "Hide away, I will try to find a solution". He pushed me inside a toilet and I locked the door with a hook.

² Established in 1942 after Lublin was cleared out, it was turned into a tiny ghetto where lived 4000 «useful Workers & their families». The ghetto was emptied on November 9th 1942.

³ Cf. article «Victor Kremin-A Schindler in Lublin?» written by Brigitte Waks in Kol Lublin 2012.

⁴ **Moshe Tykoczinski** must have probably been deported to Majdanek during the liquidation of the Kremin factory on November 1942.

Brigitte Waks

Waldemar Steingotter and my grandfather's leather factory at Lublin

My father told me very little about his family members who disappeared during the Shoah. But I did remember one fact that his late father, **Haim Eleazar Waks**, owned a leather factory along with a bank establishment in Lublin, a town in Poland.

My father, **Maurice Waks**, was born in Lublin on 1915 within a very well-off family. His father sent him to France, to study at Ecole Polytechnique in Grenoble. He obtained his certificate as an engineer specialized in Electricity in 1938.

My father enrolled in the Polish army in France in October 1939. In June 1940, despite being surrounded by the Germans in the French district of Jura, the whole Polish army managed to cross over into Switzerland where the soldiers were interned in camps until the end of the war. This is how my father survived. Of all his numerous family members, after the war, he was only able to find his aunt **Macha**, his cousins **Aron Halberstadt** and **Esther Arenzon** with whom he grew up back in Lublin.

Esther was the only person of his huge family who succeeded to survive in occupied Warsaw pretending to be a Christian. Esther immigrated to Israel in 1950. My father died prematurely, when I was eighteen years old. Even after that event,

she always came few times a year to spend the holidays with our family in France. I also went to visit her to Tel Aviv. She was dear to my father and he considered her as a sister. As a child, I idolized her and wished to be just like her. She never told anything about her war time to anyone.

So, finding out a twenty-page long testimony, after her death in 2000, came as a shock to me. This testimony described with excruciating details how she succeeded to survive during the war. She signed it **Halina Majewska**, the name she used on her false documents.

In April 1942, Lublin's ghetto is liquidated. Esther makes a first attempted to take shelter at my grandfather's leather plant but was denied access. Back then, it was managed by a German administrator who took care of Jews confiscated assets. One Polish worker from the factory took her to his house for a night. The next day, my grandfather who himself had left secretly Lublin for the Warsaw ghetto, sent her a Pole to escort her by train to join the Waks family in Warsaw. She lived there for a few months with my grandfather, among his family. But then she decided to go back to Lublin because of constant selections at her workplace, the Toeblens¹ factory. Once in Lublin, she succeeded to sneak

¹ The largest company of forced labor within the ghetto of Warsaw, managed by Walter Gaspar Toeblens. He was collaborating with the Nazi (1909-1954)

From left to right: Eitan Burstein, Pola Bakalczuk, Malca Burstein, Keren Rogovski

מלכה ואיתן בורשטין עם פולה בקלצ'וק
וקרן רוגובסקי.

Pola Bakalczuk

In Eitan Burstein home I met caring, knowledgable and open-minded people who taught me that we can't change the past, but we also can't live in it forever. I was pleased to try my skills with creating astonishing pancakes during my few hours stay in the home of the one of the family. I realized that even one small ingredient can change the whole dish.

From left to right: Nachum and Neta Avidar
with Katarzyna Przekaza, Magdalena Boryń,
Shachar Sami, Hadas Segal

נחום ונטע אבידר עם קטז'ינה
פשקאזה, מגדלנה בורין, שחר סמי
והדס סגל

Magdalena Boryń

This day was really special. We meet Neta and Nachum Avidar. The history which was told us was absolutely touching I had tears in my eyes sometimes. It was hard to listen about history that was beautiful but couldn't be continue. Cooking was fun and food so good! Many dishes from dinner are popular in Poland and they have similar taste.

Students impressions about your meeting with Lubliners' families:

From left to right: Yarin Weinstein (hiding),
Ben Levit, Adam Rybojad, Zofia Gieroba,
Hana Sternschuss, Aliza Solomon

האחיות חנה שטרנשוס ועליזה סלומון
מארחות את זופיה גירובה, אדם ריבויאד,
בן לויט וירין וינשטיין (מתחבאת)

Adam Rybojad

I had meeting with Aliza Solomon and Hana Sternschuss, two sisters whose mother came from Lublin. We spent together only one afternoon and after that I felt like they were my grandmas. We had a great dinner that was mixing polish and Israeli food. We had a lot of interesting discussion about stories of their family. I stay in touch with them and wait for the day when they will come to Lublin.

Ben Levit

Meeting the Lubliner's families was an amazing experience. They picked us up in the morning and took us to their homes. We talked with them for hours about their culture back in Lublin and how things have changed in Israel. We talked about relatives and about the holocaust and our polish partners even helped them translate some documents polish that they had trouble reading. We cooked with them as well and had a big fantastic dinner of polish food with all the families together in the main hall.

Jews". The book was based on interviews which took place in Grodzka Gate in 2012.

During the visit in Israel Polish students they participated at ceremony organized by The Lublin & vicinity society of Israel at Memorial Site in the cemetery in Givatayim, at March of "Remembrance" and at the Municipal Memorial Ceremony at the Holocaust Memorial Site, visited besides Rishon LeZion Museum, Tel Aviv, Jerusalem and Yad Vashem Institut.

During a visit in Lublin (July 21st-28th, 2019) the task of the students was to work together and presenting in a creative way selected stories of Lublin families, using the methods of work chosen by them (typography, film / reportage, theater / storytelling, comics, photography, new media). The students presented their work during the closing ceremony of the project in Lublin (July 28th, 2019). During a visit in Poland Israeli students visited also non-existent Jewish district in Lublin, House of Words, Centre for the Meeting of Cultures in Lublin (CSK), Memorial Trail - the route to Lublin Umschlagplatz, State Museum at Majdanek, Kazimierz Dolny and Warsaw.

In this project took part members of The Lublin & vicinity society of Israel: Neta Avidar, Eitan Burstein, Shmuel Bar-Israel, Meyer Dan, Judith Maier, Cyla-Sara Matsree, Tzvi Rozenberg, Miriam Shmueli, Aliza Solomon, Hana Sternschuss, Idith Yasur.

The list of Israeli students who took part in the project: Kfir Amar, Stav Ben Itzhak, Chen File, Idan Gelber, Ninel Ichilov, Ben Levit, Keren Rogovski, Ben Romano, Shahar Sami, Hadas Segal, Shalev Shuldman, Yarin Weinstein.

And the list of Polish students who took part in the project: Pola Bakalczuk, Magdalena Boryń, Adrian Dzik, Katarzyna Gałan, Katarzyna Przekaza, Michał Gałan, Zofia Gieroba, Jakub Kniażuk, Adam Rybojad, Filip Surdacki, Agata Szymczak, Mieszko Wnuk.

Like always in The "Grodzka Gate - NN Theatre" Centre, we tried to tell a non-abstract story, but make focus on the personal stories. I think that for some reasons for Polish students meeting with Lubliners and their stories was even more meaningful than for Israelis: Lubliners and Polish students have the same background which is city of Lublin which creates a special thread of understanding and a strong connection to the place of origin. For all people taking part in the project, it was an important experience in searching for the common history. At the end I would like to thank to Tzvika Shulman and members of The Lublin & vicinity society of Israel for so much support and understanding. Thanks to them we managed to accomplish this project.

Bartosz Gajdzik

Searching for common history

מחפשים היסטוריה משותפת

Summary of youth exchange from partner cities Lublin and Rishon LeZion and meeting with members of The Lublin & vicinity society of Israel

Project „Searching for common history” was addressed to young people from Lublin and Rishon LeZion, interested in discovering local stories related to Lublin Jews. Thanks to commitment and help of Tzvika Shulman and members of The Lublin & vicinity society of Israel we managed to organize meetings of students from Poland and Israel in the homes of Lubliners. 24 young people from Lublin and Rishon LeZion learned about selected stories of Lublin Jewish families whose members lived in Israel after World War II. In Israel participants met with Lubliners, in Poland participants looked for the places connected with these families and prepared special works connected with those families. The organizers of the project were municipality of Rishon LeZion and municipality of Lublin.

Getting to know the biographies of Lublin

families, whose descendants lived after World War II in Israel, students of the program had the opportunity to confront their knowledge of the great history - from the pre-war period, through the German occupation and the Holocaust to modern times - with the fate of specific people.

Before a visit of Polish students to Israel (May 1st-8th, 2019), in March and April 2019 they took part in Lublin in a series of preparatory meetings. During workshops and meetings they got to know the history of life and death of Jews in Lublin and they learned the methods of working with history. Meeting in Lubliners homes (May 5th) was for students the most exciting part of the visit in Israel. In the Lubliners homes all together were cooking and students learned family stories of Lubliners. Students from Lublin brought for Lubliners a book "Selvaged stories. Interviews with the families of Lublin

**RISHON
LEZION**

**Municipality of Rishon LeZion
Mayor's Office**

August 27, 2019

Dear Lubliners, Friends & Colleagues,

I would like to congratulate the City of Lublin, the Association of Lubliners in Israel, the Foreign Relation Office and the Youth Department of Rishon LeZion for the wonderful and special project that has come to life "Memory Lanes".

This unique project, was born from an idea and dream and now it has come to life.

I am sure that it will be an ongoing project filled with new adventures, new stories and the most important the start of new friendships between our youths and residents.

The connections between Rishon LeZion and Lublin have grown in the past years and I look forward to the future.

I would like to thank The Lublin Association, Teatr NN, Foreign Relation Departments from both Cities and a personal gratitude to the Mayor of Lublin Dr. Zuk for his continuous support to make the cooperation between our Cities an ideal model for all Cities.

Respectfully Yours,

Raz Kinstlich

Mayor of Rishon LeZion

כתובת: רח' הכרמל 20, ראשון-לציון 75264 • טל': 03-9547772 • פקס': 03-9547133
כתובת באינטרנט: WWW.RISHONLEZION.MUNI.IL • מייל: razk@rishonlezion.muni.il

450 lat
UNII
LUBELSKIEJ

Krzysztof Żuk Prezydent Miasta Lublin

WM-PR-I.0340.7.2019

Lublin, 2 September 2019

Ladies and Gentlemen,

'Searching for common history' is a project that represents a significant step towards a new history of Poland and Israel as well as Lublin and Rishon LeZion. This initiative results from town-twinning, targeting young residents of Lublin and Rishon, who actively partook in the project. It is no coincidence that Lublin has been engaged in the project, as the city is connected with the history of the Jewish people to a large extent.

For a start, young people from Lublin visited Rishon LeZion. It was nice to hear that young inhabitants from our city were so warmly received in the partner city. I am convinced that throughout their stay Lublin youth met charismatic people, including former Lublin residents, discovered places marked by history, and together celebrated the Holocaust Day. The visit to Rishon LeZion was by far an unforgettable event, which was not only a valuable history lesson but also an opportunity to strike new friendships. Less than 2 months later, it was Lublin that hosted Rishon. I am convinced that the time spent in our city was equally interesting, creative and important for both sides. I am in no doubt that such actions as workshops by the 'Grodzka Gate – NN Theatre' Centre aided understanding of the fate that the ancestors of our guests suffered in Lublin. It was a new phase in the two-sided cooperation, both between cities and nations.

Talks about expanding the existing school-to-school and commencing new university cooperation, topped the agenda. With that in mind, I encourage all Israeli students to enrol at Lublin universities. Over 6.3 thousand off-shore students study in Lublin this academic year, which means that every 10th student at one of our local universities comes from another country. I am glad that the Faculty of Management at the Lublin University of Technology will cooperate with the COMOS College of Management in Rishon within the framework of Erasmus+ projects. This will open a new window of opportunity for Lublin and Israel.

I wish to thank the partners who supported this initiative. In particular, I would like to emphasize the involvement of the Lublin Jews Association in Israel, the 'Grodzka Gate – NN Theatre' Centre in Lublin, 3rd Union of Lublin High School, and hosting families.

Krzysztof Żuk PhD
Mayor of Lublin

plac Króla Władysława Łokietka 1, 20-109 Lublin, tel.: +48 81 466 2000, fax: +48 81 466 2001
ePUAP: /UMLublin/SkrytkaESP, e-mail: prezydent@lublin.eu, www.um.lublin.eu
Nr dokumentu Mdok: 118203/09/2019

Strona 1 z 1

A letter from Amos Oz to Tzvika Shulman

Tel-Aviv, Nov.6, 2018

Dear Tzvika,

Thank you for your nice letter and for the warm words you wrote to me.

I think, just like you, that a person does not start on the date written in his birth certificate. Each of us carries on his back, or maybe in his stomach, his parents and his parents' parents, many generations whose lives touch our lives. And what is more important - their lives enrich our lives. And by saying that I mean your Lublin, and Ukraine and Lithuania, where my family came from, places that I tried to draw (according to my family members) in my book "A tale of love and darkness". My way to the places that I feel I was connected to even before I was born passes mainly through books: Mendele Mocher Sforim and Bialik, Berdyczewski and Brenner and Agnon, all this big choir which offers me here in Tel-Aviv places that do not exist anymore and people who have been torn away or murdered. And there are also conversations with Polish people and Russian people, conversations through books, and face to face as appear in my book "The Same Sea". You will find there a section by the name "Riko thinks about the mysterious snowman". This short section corresponds actually with your nice letter. But maybe in all my books (almost) there is a conversation with the previous generations and with places they were torn from. And one more thing - to learn from the past - absolutely. **But without becoming a slave to it.** Our past belongs to us, but we do not belong to it.

Thank you, and all the best

Amos Oz

You can see the original letter of Amos Oz on page 7

- Internal communications among the members must be improved. An active Facebook site must be established and maybe an Internet site as well. We need many volunteers to maintain contact with the members.

In conclusion

Eighty years have passed since the beginning of World War Two. We must put an end to hate and start on a new path in our relationship with the others. This change must start with us, since we cannot rely on the politicians

The Committee members and I manage the Association with devotion and love. Next year will be a trial year for the Association, and I hope that the future will be clearer. I apply to all of you to volunteer as much as you can to the activities. **Come to the meetings and contribute money generously** in order to

enable us to continue to work vigorously to build a better world.

Respectfully yours,

Tzvika Shulman

Chairman of Lublin and vicinity heritage association in Israel

impressive. We hope that this project will become a tradition.

- The traditional annual dinner of the Lublin and Pulawy descendants was held for the first time in the town of Rishon Lezion, on the fifth of May 2019. Everybody brought his best dishes, and Rishon Lezion (twin town to Lublin) helped in hosting the event. In the course of the dinner was held the ceremony of the end of stage a) of the project of the exchange of youth delegations. The atmosphere was electrifying and the dinner outstanding.
- After the annual dinner we held the general assembly of the Association members.
- At the end of July 2019 we accompanied stage b) of the project of the exchange of youth delegations – a reciprocal trip to Lublin of young people from Rishon Lezion. We were excited together with them by the things learned, by the experiences and by the friendship ties created during the meeting.
- During August 2019 a group of 16 descendants of Lublin and its neighborhood travelled to Warsaw and Lublin and its neighborhood. The trip was organized by the Association in conjunction with the ROOTKA Company. The group members told us that their experience in the trip was beyond their expectations.
- We updated the financial statement of the Association for 2018.
- We met with our friends from the Lublin Center "The Grodzka Gate - theater NN". The Lublin municipality as well "knows about us" and cooperates with us in every

common subject. Following the success of the meeting in 2017, the Lublin municipality and the Center "The Grodzka Gate - theater NN" plan to hold an additional meeting in Lublin during the summer of 2022.

- We tried, and in most of the cases succeeded, to talk once at least with all the members figuring in the mailing list of the descendants of Lublin and its neighborhood.
- The next assembly will be held at November 14, 2019, in Rishon Lezion.

The Association - whither?

The future of the young Association, the continuator of the Organization of the descendants of Lublin and Puławy, isn't clear at all:

- Too few of the second, third and fourth generations have joined this year the association.
- Too few of the members are active and volunteer to contribute.
- We didn't succeed in our attempts to deepen our ties with descendants of Lublin outside Israel.
- The Association didn't succeed (due to technical failures) to adapt to the requirements of the Fellowship Societies Registrar.
- The contributions we collected in the course of the last year did not suffice to start the activities of this year, and as a result we are again **in a critical financial situation**. This financial situation imposes a curtailing of activities and even endangers the publication of this newspaper.

Tzvika Shulman

From the Chairman's Desk

Greetings to the descendants of Lublin and its neighborhood and to all our readers,

Last year was packed with successful activities:

- In spite of heavy concerns, we decided to hold for the first time our annual assembly in the town of Rishon Lezion. Numerous members arrived and were excited, Amos Oz honored us with an important letter, and Vitek Dombrovski from the Lublin Center "The Grodzka Gate – theater NN" honored us with his presence.
- The number 54 issue of **The Kol Lublin** was printed in 500 copies, all of which were sent and distributed according to the mailing list. The issue was impressive, interesting and important. Thanks to all those who contributed by writing, editing, printing and reading.
- In February we visited the Palmach museum in Tel Aviv. The visit was interesting and significant. We learned and enjoyed.
- We conducted a special memorial service in Yad Vashem in Jerusalem to commemorate 77 years since the extermination of the Jews of Lublin and its neighborhood at the infamous Belzec camp. In spite of the distance from the center the response was impressive, and about a hundred members

came from all over the country.

- The traditional memorial service at the Holocaust Remembrance Day, which was held as usual by the Lublin monument at the Nachalat Itzhak cemetery, was very impressive. Although the weather was hot and oppressive, tens of people came to the service (all the chairs were occupied). The teenagers who joined the service gave hope to our grieving hearts.
- This year we took part for the first time in a youth project initiated by the municipalities of Rishon Lezion and Lublin. The project's purpose was to search for common roots between us, the descendants of Lublin, and today's Lublin residents. As part of the project, teenagers from Rishon Lezion and from Lublin came to the homes of descendants of Lublin and its vicinity to research and to experience a cultural experience. A large amount of work and considerable funds were invested in the project, and the success was

Teenagers from the twin-cities together, Lublin, July 2019

KOL VOICE OF LUBLIN

ANNUAL OF LUBLINERS IN
ISRAEL AND DIASPORA

“LUBLINER SHTIME” • www.kollublin.wordpress.com • TEL-AVIV • NOVEMBER 2019 • No. 55

Theater NN, Lublin, July 2019

All Together

Young people from Lublin and Rishon LeZion searching for common history

בני נוער מלובלין וראשון-לציון חוקרים היסטוריה משותפת